

ANLAM DARALMASI ADLANDIRILMASININ TARTIŞILMASI VE ESKİ TÜRKÇEDEN ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ SONUNA KADAR ÖRNEKLERİ

*Hülya Arslan EROL**

ÖZET

Anlam daralması, temel anlam değişmesi türlerinden biridir. Bunun yanında, yine bu terimle yakından ilgili olan özelleşme türü de bulunmaktadır. Her iki tür de anlam değişmesi türlerinden olan anlam genişlemesi ve genelleşme ile zıt anlamda bir uyum içinde olmalıdır. Ancak gerek türler üzerine yaptığımız genel teorik inceleme, gerekse bizzat kelimelerin anlam alanları üzerine yaptığımız art zamanlı araştırmalar, bu terimlerin tanımlarında ve bu tanımlara dayanarak yapılacak bir tasnifte birtakım sorunlara işaret etmektedir. Hazırlanan çalışmada, bu karışıklığa örnekleriyle birlikte ışık tutulmuş ve çözüm önerileri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Anlam değişmesi, anlam daralması, özelleşme, Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi.

Anlam değişmesi türlerinden anlam daralması (Alm. Bedeutungsbeschränkung, Bedeutungsverengung, Fr. Restriction Semantique, İng. Semantic Restriction), dil biliminin/lengüistğin alt dallarından biri olan anlam bilimi/semantiğin inceleme alanına girer. Bu alanda eş zamanlı ve art zamanlı yöntem olmak üzere iki temel araştırma yöntemi bulunur. Birbirinden tamamen bağımsız olmayan bu yöntemlerden ilkinde belirli bir zaman ve mekândaki özellikler, ikincisinde ise geniş bir zaman ve mekân dilimindeki özellikler ve bunlardaki değişimler dikkate alınır. Yani kelimenin belirli bir zaman ve mekândaki anlam alanının tespitinde eş zamanlı yöntem başvurulurken, zaman içerisinde çeşitli dil içi ve dil dışı sebeplerle anlam alanında meydana gelen değişikliklerin saptanmasında art zamanlı yöntem kullanılır. Ancak art zamanlı bir incelemede doğru sonuçlara ulaşabilmek için, değişikliğin başlangıçta belirli bir zaman ve mekânda oluştuğunu unutmamak, dolayısıyla eş zamanlı inceleme yöntemi

* Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

mine de başvurmak gerekir. Esasen dil biliminde ister ses, ister anlam alanında olsun, değişmelerin başlangıç noktasının kişi dillerinde olduğu, kişisel olan bu değişmelerin toplumun onayına sunulduktan sonra, benimsenmesi durumunda kural hâline geldiği kabul edilen bir gerçektir¹. “Değişiklikler bazı çok özel pratik durumlar altında ortaya çıkabilir veya bu her bir konuşmacının başarılı bir icadı olabilir ve kendi durumunu konuşmacının şahsî durumuna borçlu olur².”

Kısacası kelimelerin yansıttıkları kavramların değişmesi kişi dillerinden başlayarak topluma yayılır ve art zamanlı boyutta gerçekleşir. Bu yüzden gerçekleşen değişiklikler anlam biliminde art zamanlı yöntemle incelenir³. Ancak bu incelemede belirli bir tarih, eş zamanlılık (synchronism) ve belirli bir coğrafya, eş mekânlılık (isoglos) ölçüleri de dikkate alınır⁴. Dolayısıyla kelimelerin anlam alanlarındaki değişikliklerin tespiti için eş zamanlı inceleme verilerini de dikkate alarak art zamanlı yöntemi kullanmak gerektiğini söyleyebiliriz.

Anlam değişmesi denince ilk akla gelen anlam değişmesi türlerinden biri, anlam daralmasıdır. Anlam daralması terimi üzerine bugüne kadar yapılmış tanımlara baktığımızda, terimin anlam alanı ile ilgili bir karışıklık dikkat çekmektedir. Bu karışıklığı tam olarak açıklayabilmek için yapılmış olan tanımları vermek uygun olacaktır.

Zeynep Korkmaz⁵, Gramer Terimleri Sözlüğü'nde “kelimenin kavram ve anlam kapsamı bakımından bir daralmaya uğrayarak, eskiden anlattığı şeyin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi; bir kelimenin genel bir anlamdan özel bir anlama geçişi” tanımını vermiş; Doğan Aksan⁶, “bir göstergenin önceden anlattığı nesne ya da devininin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesidir” demiş ve “iki anlamdan birini ya da bazı anlamlarını kaybeden kimi kelimeler de bir bakıma anlam daralmasına uğramış sayılabilir”⁷ açıklamasını yapmıştır.

¹ Leonard Bloomfield, *Language*, USA 1933, s. 282.

² Leonard Bloomfield, *age.*, s.480.

³ Berke Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, Ankara 1982, s. 85; Doğan Aksan, *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara 1999, s. 88.

⁴ Günay Karaağaç, “Eş Yazınlık, Eş Seslilik ve Çok Anlamlılık”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VIII*, İzmir 1996, s. 38.

⁵ Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, s. 9.

⁶ Doğan Aksan, *age.*, s. 90.

⁷ Doğan Aksan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle)*, Ankara 1978, s. 139.

Berke Vardar⁸ “anamlı bir birimin daha sınırlı bir kapsam içermeye başlanması; genel bir anlamdan dar bir anlama geçerek değişmesi”; Vecihe Hatiboğlu⁹, “geniş kavramları olan bir sözcüğün, bu kavramlar içinde tek bir anlama bağlanabilmesi”; Günay Karaağaç¹⁰, “kelimenin anlam alanında görülen daralma” tanımını vermiştir. Türkçe Sözlük'te¹¹ ise terimin anlamı “geniş kavramları olan bir kelimenin, bu kavramlar içinden tek bir anlam bildirmesi durumu, genel bir anlamdan özel bir anlama geçiş” şeklinde verilmiştir.

İlk bakışta birbirinin aynı olduğu izlenimini veren bu tanımlar arasında ve tanımların bizzat kendi içlerinde, anlam daralmasının kapsamını ortaya koymayı zorlaştıran birtakım ifadeler yer almaktadır. Aslında problem tam olarak, ancak anlam değişmesi türleri bir bütün olarak düşünüp incelendiğinde belirginleşmektedir.

Anlam değişmesi genel bir terim olduğu ve içinde bu bütünün parçası olan alt alanlar olduğuna göre, hem bu alt alanların tanımları ile tanımların ifadesi olan terimlerin, hem de her bir alt alanın birbiriyle uyumlu olması gerekir. Ancak bu türler genel olarak incelendiğinde bir uyumsuzluğun olduğu, zihinde oluşan kavram kargaşası ve hatta anlam bulanıklığı olarak adlandırılacak olaylarla ortaya çıkmaktadır. L. Bloomfield'in¹² da dediği gibi “*Dil kategorileri felsefi terimlerle belirlenemez, şekle dayalı bir belirleme yaptığımızda onların anlamlarını tanımlamakta zorluk çekeriz*”.

Anlam daralması için yapılmış tanımlar, birbirine yakın ifadeler taşıyan ve bir dil olayını açıklamağa çalışan tanımlar olarak, ilk bakışta herhangi bir soruna işaret etmezler. Ancak gerek bu tür, gerekse diğer anlam değişmesi türleri için yapılmış olan tanımlara dayanarak bir tasnif yapmağa çalışınca birtakım zorluklarla karşılaşmaktadır.

Terimin kavram alanını tespit etmek ve zorlukları bertaraf edebilmek amacıyla tanımda yer alan ifadelerin teker teker incelenmesi uygun olacaktır.

Terimin tanımında yer alan “kelimenin kavram ve anlam kapsamı bakımından daralması (Korkmaz)”/ “anamlı bir birimin daha sınırlı bir

⁸ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1998, s. 22-23.

⁹ Vecihe Hatiboğlu, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1982, s. 14.

¹⁰ Günay Karaağaç, *age.*, s. 39.

¹¹ İsmail Parlatır, Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfikar, Belgin Tezcan Aksu, Seyfullah Türkmen, Yaşar Yılmaz, *Türkçe Sözlük I-II*, Ankara 1998, s. 112.

¹² Leonard Bloomfield, *age.*, s. 271.

kapsam içermeye başlaması (Vardar)"/ “kelimenin anlam alanında görülen daralma (Karaağaç)"/ ifadelerinin birbiriyle, aynı zamanda da terimin, seslerin birleşmesinden oluşan ad kısmıyla tam olarak uyumlu olduğu kesindir. Tabii bu görüş dile getirilirken, bunun bir bütünün parçası olduğu yine dikkate alınmıştır.

Terimin tanımının ikinci kısmında verilen “kelimenin eskiden anlatıldığı şeyin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi (Korkmaz)"/ “bir göstergenin önceden anlattığı nesne veya devinimin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi (Aksan)” ve tanımın bu kısmıyla ilgili olabilecek “geniş kavramları olan bir sözcüğün, bu kavramlar içinde tek bir anlama bağlanabilmesi (Hatiboğlu)"/ “geniş kavramları olan bir kelimenin, bu kavramlar içinden tek bir anlam bildirmesi durumu (Türkçe Sözlük)” ifadeleri, anlam daralması olayı için yukarıda verilen açıklamalardan biraz farklı ve hatta terimin anlaşılmasını zorlaştırıcı özellikler taşımaktadır. Burada tam bir anlaşmayı sağlayabilmek amacıyla *bölüm* ve *tür*den kastedilenin ne olduğunun anlaşılması önemlidir.

Bölüm “bir bütünü oluşturan parçaların her biri, kısım”¹³ ve *tür* de “1. Çeşit 2. biy. Ortak özellikleri olan bireylerin tamamı, cinslerin ayrıldığı bölüm 3. fel. Kendi içinde bir birim olan ve üzerinde cins kavramının bulunduğu mantıksal kavram 4. Türü”¹⁴ şeklinde Türkçe Sözlük'te açıklanmıştır. Bu bilgilerden hareketle tanımı açıklamağa çalıştığımızda, bir şeyin “bir kısmı” ve “bir türü” ifadelerinde bir belirsizlik ortaya çıkmaktadır. Bu belirsizliği yaratan ise, ifadelerde yer alan hem “bir” hem de “bölüm/kısım” ve “tür” kelimeleri olabilir. Şöyle ki: Acaba bu tanımdan anlaşılması gereken, tanımın “tek bir anlama bağlanabilme/tek bir anlam bildirme” kısımlarından ve “bir” kelimesinin kavram alanından hareketle, çok anlamlı bir kelimenin tek anlamlı bir kelime hâline gelmesi olayı mıdır? Şayet anlaşılması gereken bu ise; bunun, terimin “kelimenin kavram veya anlam kapsamı bakımından daralması/ kelimenin anlam alanında görülen daralma/ anlamlı bir birimin daha sınırlı bir kapsam içermeye başlaması” şeklinde verilen anlamıyla tam olarak örtüşmediği ortadadır. Çünkü tanımın bu kısmında tek bir anlama geçişten ziyade anlam alanındaki bir sınırlamadan/daralmadan söz edilmektedir. Bu, beş ayrı anlamı olan, başka bir deyişle beş ayrı kavrama ad olan bir kelimenin anlamlarından birinin zamanla kullanımdan düşmesiyle kelimenin anlam alanının

¹³ İsmail Parlatur, Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfikar, Belgin Tezcan Aksu, Seyfullah Türkmen, Yaşar Yılmaz, *age.*, s. 344-345.

¹⁴ *Aynı eser*, s. 2265.

daralması olayı da olabilir. Nitekim terimde yer alan “daralma” kelimesi de tam olarak bunu ifade ediyor olmalıdır.

“Bölüm/kısım” ve “tür” kelimelerini dikkate alarak anlam daralması-
nın kavram alanını tespit ederken ise, kelimenin daha önce sahip olduğu
anamlardan bir kısmını kaybetmesi, öncesine göre daha az sayıda kavramı
karşılar duruma gelmesi olayının mı anlatıldığı, yoksa buradan anlaşılması
gerekenin cinsin tür, bütünüün parça hâline gelmesi olayı mı olduğu şek-
linde bir belirsizlik ortaya çıkmaktadır. Bu arada anlam biliminde *özel-
leşme* ve *genelleşme* olarak ifade edilen anlam değişmesi türlerinin var oldu-
ğunu göz önünde bulundurduğumuzda bu belirsizlik bir kat daha artmak-
tadır. Çünkü bunlar da, anlam daralması için verilen bu tanımla açıklan-
maktadır. Bu da doğal olarak, yukarıda kavram kargaşası şeklinde ifade
etmeğe çalıştığımız durumu ortaya çıkarmaktadır. Aslında kargaşa, bu
bilgileri uygulama alanına geçirdiğinizde, yani kelimedede *anlam daralması*
mı *özelleşme* mi olduğunu tespit etmeğe çalıştığınızda tam olarak kendisini
belli eder. Meselâ *et-* fiili (bk. é:d-/é:t-/it-) Eski Türkçe döneminde (8-10.
yy.) ‘tanzim etmek, düzenlemek, düzene sokmak, yapmak, etmek, teşki-
lâtlandırmak, tertip etmek’ şeklinde çeşitli yan anlamlarla kullanılırken,
zamanla bu anlamlarından bazılarını kaybeder ve Eski Anadolu Türkçesi
sonunda sadece ‘etmek, eylemek, yapmak; imal etmek’ anlamlarıyla, anlam
alanı daralmış olarak karşımıza çıkar. *et-* fiilindeki bu anlam değişmesi
olayını, başlangıçta ‘kuru şey’ anlamına gelen *kak*’ın (bk. kak) 11.yy.’dan
sonra ‘erik, kayısı gibi meyvelerin kurusu’ için kullanılır hâle gelmesiyle
veya başlangıçta ‘yabani hayvanların tümü’ için kullanılan *kéyik*’in (bk.
kéyik) zamanla sadece ‘geyik’ için kullanılması olayı ile birleştirmek veya
aynı saymak mümkün değildir. Her iki türde de bir daralma söz konusu-
dur, ancak son iki örnekteki daralma olayı ilkinden daha farklı şekilde
gerçekleşmiştir.

Anlam daralması için verilen tanımın üçüncü kısmında ise “kelime-
nin genel bir anlamdan özel bir anlama geçişi (Korkmaz)”/ “genel bir an-
lamdan dar bir anlama geçerek değişmesi (Vardar)”/ “genel bir anlamdan
özel bir anlama geçiş (Türkçe Sözlük)” ifadeleri kullanılmıştır. Burada da
genel ve *özel* kelimeleri birtakım çelişkiler yaratmaktadır.

Genel, “bir şeye veya bir kimseye özgü olmayıp onun bütün benzerle-
rini içine alan, umum”¹⁵ ve *özel* de “1. Yalnız bir kişiye, bir şeye ait veya

¹⁵ İsmail Parlatır, Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfikar, Belgin Tezcan Aksu, Seyfullah
Türkmen, Yaşar Yılmaz, *age.*, s. 836.

ilişkin olan 2. Bir kişiyi ilgilendiren veya kişiye ait olan, hususî, zatî vs.”¹⁶ anlamlarıyla Türkçe Sözlük'te yer almaktadır. Bu tanımlardan hareketle anlam daralması olayından, bir tür adının veya sıfatın *özel ad* hâline gelişini anlaşılabilir. Tabii B. Vardar'ın¹⁷ tanımında belirtildiği şekilde, özel ada dönüşmeden ziyade, içeriğin daha dar bir kapsama geçişi de anlaşılabilir.

Anlam daralması teriminin bizzat kendi tanımındaki karışıklık bu şekilde ortaya konduktan sonra, bu anlam değişmesi türü diğer türlerle birlikte ele alınacak ve karışıklık bu açıdan da ortaya konmağa çalışılacaktır.

Anlam daralması terimi ile anlatılmak istenen anlam değişmesi türünü tam olarak açıklayabilmek için, bu olayın tersi olan anlam genişlemesi türünün tanımına bakmak gerekir. Anlam genişlemesi, kelimenin anlam alanının genişlemesi, zamanla ilgili bulunduğu kavram alanı içinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanmasıdır¹⁸. Görüldüğü gibi bu terimin tanımında anlam daralmasının tanımında yer alan *bölüm/kısım, tür, genel, özel* gibi ifadeler yer verilmemiştir. Oysa ki birbirinin zıddı olan bu anlam olaylarının tanımı da bu zıt ilişkiyi ortaya çıkartıcı nitelikte olmalıdır.

Daha önce de söylediğimiz gibi anlam biliminde *anlam daralması* ve *genişlemesi* dışında, bunlarla yakından ilgili olan *özelleşme* (Alm. Spezialisierung, Fr. Specialisation, İng. Specialisation) ve *genelleşme* (Alm. Generalisierung, Fr. Généralisation, İng. Generalization) şeklinde iki anlam değişmesi türü daha vardır. *Genelleşme*, D. Aksan¹⁹ tarafından “bir özel adın bir tür veya sığata dönüşmesi” ve N. Üçok²⁰ tarafından da “nevi yerine cinsi gösteren kelimenin geçmesi” şeklinde yapılan tanımlarla ve bunlar için şahıs isimlerinin genelleşmesi şeklinde verilen örneklerle özel isimlere has bir anlam olayı gibi açıklanmıştır. Oysa ki B. Vardar²¹ Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü'nde *genelleşme* için “anlamlı bir birimin içeriğinin daha kapsamlı duruma gelmesi”, Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri adlı eserinde “kelimenin toplumsal alanının, gönderge

¹⁶ Aynı eser, s. 1744-1745.

¹⁷ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1998 s. 22-23.

¹⁸ Günay Karaağaç, *age.*, s. 36; Zeynep Korkmaz, *age.*, s. 10; Berke Vardar, *age.*, s. 23.

¹⁹ Doğan Aksan, *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara 1999, s. 91

²⁰ Necip Üçok, *Genel Dilbilim (Lengüistik)*, Ankara 1947, s. 75.

²¹ Berke Vardar, *age.*, s. 106.

alanının yayılması”²² tanımlarını vermiş; P. Guiraud²³, B. Vardar'ın ikinci tanımıyla örtüşen “sözcüğün toplumsal alanının yayılması” tanımını kullanmış; K. Ahanov²⁴, “kelimenin temel anlamının üstüne yan anlamlar yüklenmesi” tanımını yapmıştır. Yani terim, *özel bir adın genel ad hâline gelişi* gibi bir anlam olayından ziyade, içeriğin daha kapsamlı duruma gelmesi olayını ifade etmektedir. Nitekim, özel adlar anlam biliminin değil *özel ad bilgisi/ad bilimi* (onomastics)nin konusudur ve dolayısıyla sözlüğe değil, ansiklopediye ait bir alandır. Ancak “dil çalışmalarının, dilin anlam kısmından çok söz kanunları peşinde koşması, ad bilimi (onomastics) teriminin ikinci anlamının öne çıkmasına yol açmıştır”²⁵. Kısacası *genelleşme* olayı ile anlaşılması gereken *sadece* özel adın, varlığın genel bir sınıfını ifade eder hâle gelmesi olayı değil, kelimenin içeriğinin daha kapsamlı duruma gelmesi veya toplumsal alanının genişlemesi olayıdır. Dolayısıyla *özelleşmeden* anlaşılması gereken de sadece, cinsin tür adı hâline gelişi veya genel bir adın özel bir ada dönüşmesi değildir. *Özelleşme*, anlamlı bir birimin içeriğinin daha dar bir kapsama geçmesidir²⁶ ve bu anlam olayında nesnel ve hareketler arasındaki parça-bütün ilişkisi dikkate alınmalıdır.

Burada dikkat çekici olan nokta *özelleşme* ve *genelleşme* ile *anlam daralması* ve *anlam genişlemesi* terimleri arasındaki yakınlıktır. Bunlar, tam olarak aynı şeyi ifade etmemektedirler. Ancak anlam daralmasının *özelleşmeyi*, anlam genişlemesinin de *genelleşmeyi* kapsadığı ortadadır. Dolayısıyla bunları kendi içlerinde, her birini kendisine has olarak tanımlamak ve aralarındaki ilişkiyi ayrıca belirtmek en doğrusudur. Buradan hareketle *özelleşmenin*, anlam daralmasının bir alt dalı ve *genelleşmenin* de anlam genişlemesinin alt dalı olarak ele alınması ve her birinin tanımının kendisine has olarak yapılması, kavramlar arasındaki kargaşayı ve anlam bulanıklığını ortadan kaldırabilmek açısından, uygun olacaktır.

Sonuç olarak *anlam daralması* “kelimenin anlam alanının daralması, daha sınırlı bir kapsam içermeğe başlamasıdır”. Bu tanımın içerisinde bölüm-tür, genel-özel, parça-bütün gibi anlam ilişkilerini düşündürecek ifadelerden buraya kadar yaptığımız açıklamaların bir gereği olarak kaçınılması gerektiği kanaatindeyiz.

²² Berke Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, Ankara 1982, s. 89.

²³ Pierre Guiraud, *Anlambilim*, İstanbul 1984, s. 70.

²⁴ K. Ahanov, *Til Biliminiñ Negizderi*, Almatı 1993, s. 98.

²⁵ Günay Karaağaç, “Özel Ad Bilgisi”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* 593, İzmir 2001, s. 521.

²⁶ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1998, s. 164.

Teorik plânda açıklamağa çalıştığımız bu durumu, Eski Türkçenin başından Eski Anadolu Türkçesinin sonuna kadar yaptığımız taramaların sonuçlarıyla örneklendirmek konuya açıklık getirecektir. Türkçenin yaklaşık on yüzyıllık dönemi üzerinde yapılan art zamanlı inceleme sonuçlarının, yukarıda açıklanmağa çalışılan durumu daha net bir şekilde ortaya koyacağı inancındayız. Yaptığımız taramalar sonucunda aşağıdaki kelimelerin anlam alanlarında bir *daralma* meydana geldiği görülmüştür.

a y - : Eski Türkçe döneminde çok anlamlı bir yapı arz eden, ancak 11.yy.'dan itibaren anlamı daralmağa başlayan bu kelimeye bu yüzyıldan sonra Batı Türkçesinde rastlanmıyor. Bu kelimenin yerini *te-* ve *sözle-* almış gibi görünüyor. Clauson'un²⁷ kelime ile ilgili açıklaması şöyledir: “(1) geçişsiz ‘konuşmak’; (2) ‘söylemek, bildirmek, emretmek (bir şeyi Acc.)’; (3) ‘söylemek’ oratio recta’da söylenen kelimelerle. *Ay-*, *te:-* ve *sözle:-* arasında çok az bir anlam farklılığı var, fakat her nasılsa en eski dönemde *ay-*, diğerlerinden farklı olarak, önem kazanmış gibi görünüyor. Sadece aşağıdaki gibi kayıtlı; açıkça *ayt-*, bk., ‘söylemek’ anlamına geldiğinde kullanım dışı olmuş. *Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Hwar. XIV* ‘söylemek; anlatmak’ *Qutb. vs.*”

EUTS*	söylemek, konuşmak, haber vermek
İKP	anlatmak, açıklamak, söylemek, belirtmek, tasvir etmek “teñrisi ünteyü yol ayu berdi.” (60.7)
Kaş.	söylemek
KB	demek, söylemek

b a k a : : Kelimenin anlamını Clauson²⁸ şöyle açıklamıştır: “*Tek başına ‘kurbağa’; aynı zamanda ‘kaplumbağa’, eğer bir kelimeden sonra gelirse ‘boynuz, taş’, vb.*” Biz de taradığımız kaynaklarda kelimenin birincisi ‘kara kurbağa’ ikincisi de ‘bir rütbe’ olmak üzere iki anlamıyla karşılaştık. Nitekim Semih Tezcan²⁹ da bu kelimenin Orhon Türkçesinde *san* (ya da *ad*) olarak kullanıldığını ve ‘kaplumbağa’ anlamındaki kelimeyle aynı kelime olduğunu söylemektedir. Bu iki anlam arasındaki ilişkiyi ise şöyle açıklamaktadır: “*Kaplumbağa çok uzun yaşamasından dolayı Çin inancında sonsuz-*

²⁷ Sir Gerhard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London 1972, s. 266.

* Kısaltmaların karşılıkları, yazının sonunda yer alan Kısaltmalar Cetveli’nde verilmiştir.

²⁸ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 311-312.

²⁹ Semih Tezcan, “Eski Türkçede *buyla* ve *baga* Sanları Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yılığ (TDAY)-Belleten 1977*, Ankara 1978, s.68-69.

luğun sembolü olarak kabul edilmiştir. Eski Türk Çağında Türklerin de bu sembolü kullandığı, kimi yazıtların (Bugut, Taryat) büyük taş kaplumbağaların sırtına yerleştirilmiş olmasından anlaşılmaktadır. Eski Tü. бага 'kaplumbağa'nın san (ya da ad) olarak kullanılması bu sembolle sıkı sıkıya bağlı olmalıdır."

Ancak kelimenin 'rütbe' anlamına Uygur Türkçesinden sonra rastlamadık. Aşağıda da görülebileceği gibi kelime Kaş.'da sadece 'kurbağa' anlamıyla kayıtlıdır. Tarama Sözlüğü'nde de bir hayvan adı ve onun unuru anlamlarıyla karşımıza çıkar. Kısacası kelime, zaman içinde 'rütbe' anlamını kaybetmiş, anlam daralmasına uğramıştır.

EUTS бага: kara kurbağa, odlu бага

Bаgа: bir rütbedir

Kaş. kurbağa

TS 1. kaplumbağa 2. kaplumbağanın kabuğu

é : d - / é : t - / i t - : Kelimedeki anlam değişmesi hakkında en ayrıntılı açıklama Clauson'dadır³⁰. Aşağıda yer alan Clauson'un açıklamaları ve yaptığımız taramalarda ortaya çıkan sonuçlar anlam daralması olayını ortaya çıkarmaktadır: *"Uzun bir semantik tarihi var; orjinalinde 'organize etmek, düzenlemek' anlamına geliyor (sadece NE Tuv.'da Pal. 576 yaşayan anlam), sonra 'süslemek, donatmak', sonra 'yaratmak'(düzenlenmiş bir plânın parçası olarak), sonra gittikçe önemini kaybederek sadece 'yapmak/oluşturmak' ve sonunda 'yapmak/etmek'. Bu değer kaybı başlıca Batı şivelerinde ortaya çıkmış; Doğu şiveleri, belki Kaş. tarafından belirtilen sebeplerle, bu kelimeyi kullanmaktan çekinmiş ve 'oluşturmak, yapmak' için kıl-'ı kullanmağa devam etmiştir. 'Oluşturmak, yapmak' anlamı için neredeyse daima bütün modern şivelerde yaşıyor. Fakat pek çok şivede esas olarak, yabancı isimlerle, özellikle Arapça isimlerle birleşik fiiller oluşturmak için kullanılıyor. Bu fiilin ünsüzü, at-'nkinden farklı olarak, SW (Oğuz) şivelerinde ünlülerden önce -d-'dir ve bu şüphesiz en eski şekli gösterir. NE şivelerindeki ara ses -d- genelde olduğu gibi önemli değil. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.(ve Oğuz) XI, Çağ. XV, Hvar. XIII."*

OA tanzim etmek, düzenlemek, düzene sokmak, yapmak, etmek, teşkilâtlandırmak, tertip etmek

"Soğdak bodun iteyin tiyin Yinçü ögüzüg keçe Temir Kapıgka tegi süledimiz." (KA.DC: 39)

³⁰ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 36-37.

EUTS düzenlemek, tertip ve tanzim eylemek, süslemek, hazırlamak, etmek

itdür-: ettirmek, tertip ve tanzim etmek, düzenlemek

M techiz etmek, süslemek, yapmak, düzenlemek

Kaş. (yardımcı fiil) yapmak, etmek, eylemek; (Oğuzca) kılmak

KB yapmak, etmek, eylemek, kılmak ; düzenlemek, yoluna koymak, hazırlamak

SN etmek, yapmak

KG 1. yapmak, etmek 2. kılmak (namaz) 3. kurban kesmek, kurban etmek

“Ve eger vakt namazın ider-ken kalmış namazın ańsa eger vakt gin olsa...” (19b.14) (namaz kılmak)

“Eger bayram namazından ilerü kurban itseler reva olur...” (106b.9) (kurban kesmek)

DK etmek, eylemek, yapmak

ŞŞÇ 1. yapmak, işlemek 2. imal etmek

“Karındaşı dahi bir name yazdı

Mürekkep itmek için anber ezdi” (52662) (imal etmek)

içgerü:: iç'in yön gösterme şekli olan bu kelimenin tam anlamı ‘içeriye doğru’dur. Genellikle ‘içeri, iç’ anlamında kullanılmaktadır. Ancak kelimenin Eski Türkçedeki kayıtlarına baktığımızda daha o zaman yan anlamlar kazandığını ve ‘hükümdar sarayı, saray içi’ gibi anlamlara geldiğini görmekteyiz. Bu da kelimedede daha önce gerçekleşmiş bir anlam genişlemesine işaret etmektedir. Ancak daha sonraki yüzyıllarda kelimenin ikinci anlamı kaybolmuş ve kelime sadece ‘iç, içeri’ anlamıyla yaşamağa devam etmiştir. Bu da kelimenin anlam alanının Eski Anadolu Türkçesinin başlarından itibaren daraldığını göstermektedir.

EUTS 1. enderun, saray içi 2. içeri

İKP içeriye, içerde, hükümdarın yanına doğru, kral sarayında, hükümdarın sarayı

SN 1. içeri 2. daha ileri

H içeri, dahil, iç

ŞŞÇ içeri, içeriye

i di :: Başlangıçta tam olarak ‘efendi, sahip’ anlamına gelen kelime anlamını genişleterek ‘Sahip’ (Tanrı) anlamında kullanılmıştır. Ancak bu anlamı da daha sonra kaybolmuştur. Oldukça karmaşık olan kelimenin fonetik tarihi ile ilgili olarak Clauson³¹, şunları söylemektedir: “*Orijinal şekil idi: olmalı, fakat sinonim kelime iğe/iye/i-e o kadar eski ki idi: şekliyle ne kadar süre var olduğu tam olarak hesaplanamıyor. Yine de, büyük ihtimalle, sonda sıra dışı bir ünlü değişikliğiyle sekonder bir şekil gibi görünüyor. Konumu, Moğolca sinonim kelime ece(n)'nin varlığıyla karışmış ki bu da XIII. yy.'a kadar gider. Ece:, Türkçe alıntı kelimeye benziyor. İdi:, Moğolca'da ici olmuş olmalı, fakat iğe/iye'nin Moğolca'da ece olması çok zor, böylece eğer bu iki kelime aynı ise kelime, ünlü değişikliği tamamlanmadan önce ödünç alınmış olmalı ve daha sonra da bununla uyuma girmek için değişmiş olmalı. Oldukça farklı sekonder şekillerle yaşıyor, her zaman tanımak kolay olmuyor.*”

OA sahip, efendi , rab

EUTS sahip

iğe: 1.idi = sahip, bey 2. bahip = ie, bey 3. peri, ruh (me-
caz)

DK iye: sahip

ŞŞÇ eye: sahip, malik

TS eye/iye: malik, sahip, efendi

i ş i :: Eski Türkçe döneminde büyük bir anlam çeşitliliğine sahip olduğunu gördüğümüz kelime, 11. yy.'dan sonra sadece ‘kadın’ anlamında kullanılmıştır. Kelime hakkında Clauson³² şu açıklamayı yapmaktadır: “*‘hanım’, beg’in dişi karşılığı; tekil olarak sadece Uyğ.'da ve açıkça sadece beg'le ilişkili olarak ortaya çıkıyor; Kaş. tarafından kısaltılmış çokluk olduğu söylenen işle:r oldukça uzun yaşamış. Teklik şekil é:ş'in iyelik ekiyle birleşmesi ‘eşi’ ve çokluğun sadece bu kelimenin saygı ifade eden şekli olması pekâlâ mümkün, fakat eğer böyleyse, Kaş.'nın bunu ortaya koymaması garip. Uyğ. VIII, Hak.XI.*”

Clauson'un da belirttiği, Uygur Türkçesinde ortaya çıkan *beg işi* terkinin anlamı konusunda R. R. Arat³³ “*manası açık ve tereddütsüz gibi görünen bu kelimenin menşei henüz karanlık kalmakta devam etmektedir. Kelimenin yalnız idareciler sırasında ve yalnız beg ile birlikte ve onun bir müteradifi gibi kullanılması dikkate değer... Eğer burada işi hakikaten “beyin zevcesi” mânâsına*

³¹ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 41.

³² Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 256.

³³ Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1986, s. 358.

geliyorsa, o zaman bu işi <iş-i şeklinde izah edilebilir. Fakat bununla da mesele halledilmiş sayılmaz; işike (iş-i-ke) iyelik eki olan kelimeler gibi tasrif edilmediğine göre, bu tâbirin çok eski olup sonradan bunun kilişleşmiş ve aslının çoktan unutulmuş olduğunu kabul etmek icap eder” demektedir.

Kelimenin Uygur Türkçesi döneminde hem ‘hanım, kadın, eş’ hem de ‘prens, beğın eşi’ anlamlarıyla kullanılması, daha sonraki yüzyıllarda ise sadece ‘kadın’ anlamında geçmesi anlamının daraldığını ifade eder.

EUTS 1. kadın, hanım, zevce, eş, hatun 2. prens, tanınmış, yüksek tabakaya mensup kadın, hanım

Kaş. işiler: kadın

KB işi: kadın

su:v: “ ‘su’; bütün dönemlerde yaygın... Türkü VIII’de yer suv pek çok defa ortaya çıkıyor; bunun mistik veya dinî anlamı olduğu iddia edilmektedir, fakat bu ve diğer şivelerdeki metinler sadece ‘toprak’, yani hem toprak hem de nehiri, gölü içinde bulunduran saha vs. anlamına geldiğini göstermektedir.”³⁴

Clauson’un bu açıklamalarından hareketle kelime bir anlam daralması olduğunu düşünebiliriz. Çünkü kelime daha sonraki dönemlerde yalnızca ‘su’ anlamında kullanılmış, eski mistik veya dinî anlamını yitirmiştir.

Eski Türklerin dinî inançlarında suyun yeri konusunda Bahaeddin Ögel’in³⁵ açıklamaları aydınlatıcı nitelik taşımaktadır: “Türkler, toprak ve suyu birlikte tutuyorlar: Bütün büyük dünya kültürlerinde, toprak ile su, ayrı ayrı unsurlar olarak görülmüşlerdir. Türkler ise toprağı, susuz olarak düşünememişlerdir. Bu, gerçekçi bir görüştür. Ancak toprak ile su birbirlerinden kesin olarak da ayrılmamışlardır. “Yer ruhları”, yer ve sular içinde toplanmışlardır. “Türklerin yer ve suları” aynı zamanda Türklere yardım ediyorlardı. ... Çaylar, ırmaklar ve göller, canlı ve yaşayan şeyler gibi kabul edilmişlerdi. Bunlar, Tanrı gibi insanların çok üzerinde bulunan, mukaddes varlıklar değillerdi. İnsanlar onlarla ilişki kurabilirlerdi”.

İslamiyet’in kabulünden sonra da Türklerde suyun değerini yitirmediği, eski kutsallığını muhafaza ettiğine değinen Ögel³⁶, Anadolu’da da bu geleneğin değişmediğini, su içmenin bir “saygı protokolü” içinde yapıldığını, bu saygı töresinde “ekmek ile su”yun birbirinden

³⁴ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 783.

³⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II. Cilt*, Ankara 1995, s. 321-322.

³⁶ Bahaeddin Ögel, *age.*, s. 327.

ayrılmadığını, nitekim 11. yüzyıl kaynaklarında da yaygın olarak, yemek için “aş-su” denildiğini belirtmektedir. *Yüz suyu* ‘onur, şeref, itibar’ anlamlarında kullanılır, ‘beylerin onuru’na da *bey suyu* denir³⁷.

tizig (d-): Bu kelime için Clauson³⁸ şu açıklamayı yapmıştır: “*tiz-den türemiş isim; ‘sıra, dizi, (inciler için) ip’ vb. Bazı modern şivelerde yaşıyor; NE Tuv.’da dizig; SW Osm.’da dizi. Uyğ.VIII, Hak.XI.*”

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde kelime ‘dizi, sıra’ anlamları dışında ‘gerdanlık’ anlamıyla da geçmektedir. Ancak daha sonraki kaynaklarda kelimenin bu anlamına rastlanmamıştır. Bu da kelimenin anlam daralmasına uğradığını göstermektedir.

EUTS dizi, sıra, silsile, gerdanlık

Kaş. sıra, saf, dizi

uğuş: Eski dönemde tek bir aileden daha geniş olmak şartıyla, ‘bir boy veya kabileden daha küçük birlik’, ‘genişlemiş aile’, daha belirsiz olarak ‘aile’ anlamındadır; bundan hareketle kelime ‘nesil’ veya ‘akrabalık derecesi’ anlamına gelmeğe başlar ve sonra ‘ailenin küçük üyesi, torun’u ifade eder³⁹.

Eski Türkçede *uğuş*’un *ok* ‘nesil, soy, boy, kabile teşkilatı’ ile olan anlam yakınlığına değinen S. Çağatay⁴⁰, bugün *uk* ‘aile, soy, nesil, boy’ anlamında yalnız Altay lehçelerinde yaşadığını, Eski Uygurca’daki *oğuş* ‘kabile, boy’ün da bu kelimeyle ilgili olması gerektiğini belirtir.

Kelimedeki anlam daralmasına değinen A. Caferoğlu⁴¹, bu daralmayı şöyle açıklar: “*Ashnda kelime, eski çağlardan kalmış olduğundan, hem ‘toplum’, hem de ‘akrabalık’ anlamında kullanılmaya başlamıştır. Kaşgarlı buna bir tanık olmak üzere oğuşlan- sözüne ‘aile, hısım, akraba’ gibi birbirini tamamlayan akrabalık anlamını vermiştir. Anlaşılan eskiden etnonim anlamında ‘soy, boy, kabile’ gibi geniş anlamda kullanılan bu kelime, Karahanlılarda artık ‘akraba örgütü’ gibi bir anlayış türü almıştır.*”

Araştırmacıların değindiği bu anlam daralması olayı taramamızda da ortaya çıkmıştır.

³⁷ Bahaeddin Ögel, *age.*, s. 333.

³⁸ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 574.

³⁹ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 96.

⁴⁰ Saadet Çağatay, “Türkçede Çocuk Kavramı”, TDAY- Belleten 1977, Ankara 1978, s. 7.

⁴¹ Ahmet Caferoğlu, “Kaşgarlı Mahmut’a Göre Akrabalık Adları”, *Türk Dili Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi XXVII*, 253 (*Divan ü Lügati’t-Türk Özel Sayısı*), 1972, s. 23-24.

OA oymak, hısım, akraba, kabile, soy sop, kavim kardeş, aile, nesil, soy

“Bir kişi yangılsar oğuşı bodunu bişükinge tegi kıdmaz ermiş”.
(KA.GC: 6)

ETG kabile, nesil, akrabalık; üç u. Üç devir; mazi, hal ve istikbalin nesli

EUTS oğuş: kabile, soy sop, aile, klan, nesil, oymak; hısım, akraba

uğuş: 1. benzeyiş 2. soy sop, kabile, soy

İKP nesil, alan

“Tegin inçe tep sakınç sakıntı tözimin oğuşumın belgürti sözleser inim ölgey.” (LXVII.1)

Kaş. oğuş: oymak; hısım, akraba

yalğa: - (d-): Kelimenin yapısı ve bundan hareketle anlamı konusunda Günay Karaağaç'ın⁴² “Dil, Ağız ve Kulak ile İlgili Kelimelerimiz” adlı çalışmasında dikkat çekici görüşler vardır. Karaağaç yazısında *kılavuz*, *yalavaç*, *elçi*, *keleçi* gibi kelimelerin, *til/dil* ‘dil; dil, lisan’ morfeminin dal şekillerini taşıdıklarını, ‘dil’ anlamındaki çuv. kal ~ *yal ~ *él ~ mog. hel/kele(n) ~ til ‘dil’ şeklinde kabul edilebilecek dal şekillerin öncelik sonralık ilişkisini tartışabilecek bilgilere sahip olmadığını belirtir. Dil kelimesinin türemişlerinden *yalavaç*'ı açıklarken, Räsänen'in görüşlerine yer veren Karaağaç⁴³, Räsänen'in⁴⁴ düşündüğü *yala- ‘çağırarak, davet etmek’ diye bir dal şeklin mutlaka var olduğunu ve ‘çağırarak, davet etmek’ üst anlamından önce, daha alt bir kavram olan ‘söylemek, demek’ anlamına gelmesi gerektiğini belirtir. Devamında *yal ‘dil’ /*yala- ‘söylemek, demek’ dal şeklinin *yala*-‘yalamak’, *yalvar*- ‘yalvarmak’ vs. gibi birçok türemiş şekil ve anlamları olduğuna değinir. Buna göre ‘yalamak’ anlamındaki *yala*- kelimesi, *yala*-‘söylemek, demek’ dal şeklinin bir türemişidir. Kelimenin tam olarak ‘yalamak’, Uyğ.'da bazen mec. anlamda ‘okşamak’ anlamına geldiğini söyleyen Clauson⁴⁵, Kaş.'da geçen ve Günay Karaağaç'ın görüşleriyle de

⁴² Günay Karaağaç, “Dil, Ağız ve Kulak İle İlgili Kelimelerimiz”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VII*, İzmir 1993, s. 94.

⁴³ Günay Karaağaç, *age.*, s. 99.

⁴⁴ Martti Räsänen, *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türkischen Sprachen*, Helsinki 1969, s. 181b.

⁴⁵ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 926-927.

örtüşen 'töhetlemek' anlamına hiç değinmeden Moğ. ve modern Türk şivelerindeki şekillerini sıralar. Ancak zamanla bu yan anlamların kaybolmasıyla kelime anlam daralması meydana gelmiştir.

ETG	yalamak
EUTS	yala-: yalamak yalğa-: 1. yalamak 2. okşamak
Kaş.	yala-: töhetlemek yalğa-: yalamak
ŞŞÇ	yalamak

yarat-: *yara-*'in ettirgen şekli. Tam olarak 'uygunlaştırmak, müsaitleştirmek veya uygun bulmak' vb. anlamına geliyor. Fakat en eski dönemden beri de daha belirsizce 'yaratmak', özellikle dünyayı yaratan Tanrı için kullanılıyor⁴⁶. Eski Türkçe döneminde yukarıda geçen anlamların tümü yaygınken, 11. yy.'dan sonra daha önceki anlamların bir çoğu yok olmağa ve kelime 'yaratmak' anlamıyla var olmağa başlıyor.

ETG	yaratmak, yoktan var etmek, süslemek, hazırlamak, tercüme etmek
EUTS	1. yaratmak, vücuda getirmek, tanzim etmek, düzene koymak, yeniden gözden geçirmek 2. süslemek 3. beğendirmek, kendisini göstermek (hukuk) 4. teşvik etmek, gayret etmek
M	düzenlemek, donatılmak, koşulmak; yeniden gözden geçirerek çevirmek
Kaş.	yaratmak; (Oğuzca) oranlamak, oranlayıp yapmak; kendinden uydurmak
KB	yaratmak, vücuda getirmek
KG	halketmek, yaratmak
GT	halketmek, yaratmak
DK	yaratmak
ŞŞÇ	yaratmak
TS	yaratgan: Yaradan, Tanrı

Aşağıdaki kelimelerin anlam alanlarında ise *özelleşme* yoluyla bir daralma olduğu görülmüştür:

⁴⁶ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 959-960.

aba:/apa:/ebe:/epe:: Kaynaklara indiğimizde kelimenin Eski Türkçe döneminde, özellikle Orhun Abideleri'nde 'ecdat' genel anlamına geldiğini, ancak kısa zamanda bu genel anlamın darlaştığını, Uygur Türkçesi döneminde 'abla, büyük kız kardeş' anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Aşağıda görüleceği gibi kelime 11. yy.'da Kaş.'da 'baba; ana', KB'de 'adem, insan' anlamlarında geçmektedir. 13. yy.'dan itibaren ise Nazmül-Hilâfiyyat Tercümesi, Kitab-ı Gunya gibi Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde 'büyük anne, büyük nine' anlamlarıyla kullanılmıştır. Aynı anlam Tarama Sözlüğü'nde de geçmektedir. Kelimedeki bu anlam zenginliğine dikkati çeken Clauson⁴⁷, hazırladığı etimoloji sözlüğünde bu kelimeye ayırdığı maddede şu açıklamaları yapmaktadır: *"Bu şeklin kelimeleri, çeşitli akrabalık terimlerini ifade etmek üzere modern Türk şivelerinde çeşitli anlamlarla bol miktarda bulunmaktadır. Şöyle ki: (1) 'ata' (2) 'büyük baba' (3) 'büyük anne' (4) 'baba' (5) 'anne' (6) 'amca' (7) 'hala' (8) 'abi' (9) 'abla' (10) (tahminen mec.) 'ebe'. Bazısı, mesela aba: 'amca', Moğolca abaga'nın kısaltması ve ab...la başlayan diğer kelimeler kesinlikle yabancı; genellikle tek bir dil grubunda ortaya çıkan diğerlerinin kaynakları bilinmiyor. Tek eski şekil Türkü'de apa: 'ata' ve Oğuz'da ebe: 'anne'ymiş gibi görünüyor. Kaş. ilkinin kaydetmemiş, fakat KB'de var. Bu eski dönemde sık sık ünlülerin arka mı ön mü olduğundan ve ünsüzlerin ünlü mü ünsüz mü olduğundan emin olmak imkansız; ilerdeki akla en yakın transkripsiyonlar. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ., Osm. XIV ebe; XIV ve XV'de ebe 'büyük anne' anlamına geliyormuş gibi görünüyor. TTS I; II, XVIII'de 'ebe' anlamına gelmiş; aynı zamanda ebem gömeçi gibi bir veya iki terkipte de bulunuyor."*

"Kaşgarlı Mahmud'a Göre Akrabalık Adları" adlı makalesinde aile örgütünün başı sayılan 'ana, anne'nin, Kaşgarlı'nın akrabalık düzeninde aba ile ifade edildiğini belirten Ahmet Caferoğlu⁴⁸ devamında şöyle demektedir: "Söz bu telaffuzu ile Oğuzlara aittir. Karluklarda ise apa'dır. Tibetlerde aynı söz 'baba' karşılığında kullanılmıştır."

Kelimenin bir unvan olarak da kullanımına dikkat çeken A. Donuk⁴⁹, Orhun Abideleri'nde Tonyukuk'un unvanları arasında (Inançu Apa Yargan Tarkan) bunun da yer aldığını, Apa Tarkan'ın Çin belgelerinde de 'baş kumandan' olarak yorumlanabilecek şekilde kullanıldığını bildirmektedir.

⁴⁷ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 5.

⁴⁸ Ahmet Caferoğlu, *age.*, s. 24.

⁴⁹ Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 2.

Radloff⁵⁰, kelimenin anlamlarını ‘baba, büyük baba; dede, cet; amca; abi; ayı’ olarak vermiştir.

Milletlerin hayatında değer verdikleri kavramların onların dillerinde de önemli bir yeri vardır. Türklerde de akrabalık çok önemli bir kavramdır ve bu önem onun diline de yansır. Dolayısıyla Türkçede akrabalığı ifade etmek için kullanılan kelimelerin kullanım sahasında, sayısında ve anlam alanında büyük bir çeşitlilik söz konusudur. *Aba* kelimesi de bu kelimelerden biridir. Kelime hem fonetik hem de semantik yönden büyük bir çeşitlilik arz eder.

“Herhangi bir konudaki bilgilenmelerin artması, kelimelerin anlam alanlarının bölünmesine ve yeni adlarla adlandırılmalarına; bilgilenmenin zayıflaması ve komşu kavramların, dolayısıyla bunların adlarının dilde kullanılma yüzdelerinin düşmesi, anlam alanlarının komşu alanları da içine almasına yol açar.” şeklindeki Günay Karaağaç’ın⁵¹ sözleri, bu kelimedeki anlam olayını çok açık bir şekilde dile getirmektedir.

OA ecdat, büyük baba

“Kişi oğlunda üze eçüm apam Bumın Kagan İstemi Kagan olurmuş” (KA.DC: 1).

EUTS abla, büyük kız kardeş

ETY apa: abla

“Çur apası barur” (530: VI.1)

Kaş. baba (Tibet dilince)

ana (Karluk Türklerince)

KB apa: adem, insan

“apa yazdı erse bayat kınadı

bu dünyag tünek kıldı erklig idi” (3520)

NHT büyük anne

“Yani atadan, anadan, dededen, abadan, oguldan, kızıdan artuk hişavendlerine nafaka virmek” (99b/10)

KG ebe: büyük anne, nine

TS aba: 1. ana, anne 2. nine, anneanne

⁵⁰ W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte I*, S.Petersburg 1893, s. 620.

⁵¹ Günay Karaağaç, “Eş Yazılılık, Eş Seslilik ve Çok Anlamlılık”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VIII*, İzmir 1996, s. 38.

“Vefat eden kahveci Mehmet bin Hızır'ın sağıyre Hatice'ye abası Zeynep bint Hacı Mustafa vasiy olup...” (TS I 1) (ana)

“Hasan ile Hüseyin'in ataları Aliye'l-Murtaza ve anaları Fatimate'z-Zehra, dedeleri Muhammede'l-Mustafa ve abaları Hadicete'l-kübradır.” (TS I 1) (nine)

ebe: büyük anne, nine

ala:ç u:: ‘çadır, kulübe’ anlamındadır. Clauson⁵², daha sonraki şekillerin genellikle son ses -k'ya sahip olması sebebiyle bunun alıntı bir kelime olabileceğini söylemektedir. Kelime, başlangıçta genel anlamda iken sonradan ‘göçmenlerin çadırı’ anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonra (bilhassa 11. yy.'dan sonra) *çadır* kelimesinin yaygınlaşmasının da etkisiyle kelimenin anlam alanı daralmış ve sadece ‘göçmenlerin çadırı’ anlamında kullanılır olmuştur.

Alaçuk'un adını renginden almış olabileceği görüşünde olan B. Ögel⁵³, kelimenin ‘derme çatma yapılmış, salaş ve fakir çadır’ anlamına geldiğini, Türk dünyasında ve en çok Anadolu'da görülen bir deyim olduğunu⁵⁴ söylemekte, “yoksul alaçuğı” ifadesinin Anadolu'da 14. yüzyıldan itibaren görüldüğünü, 15. yüzyılda yoksul bir kadının çadır veya kulübesi için “karıcuğun alacuğı” dendiğini bildirmektedir⁵⁵.

EUTS alaçık

M kulübe

Kaş. alaçuk; çadır

TS göçmen çadırı

béleg: Kaynaklarda sadece ‘hediye’ anlamıyla geçen kelimenin asıl anlamı, Clauson'un⁵⁶ da belirttiği gibi ‘sarılmış şey’ olmalı. Bunu temel anlamı kabul edersek kelimedede özelleşme olduğunu söyleyebiliriz: “2 béle:-'den türemiş isim; asıl anlamı ‘sarılmış şey’, pratikte ‘hediye’, taşınmak için paketlenmiş şey özel anlamıyla kullanılıyor. Pek çok küçük NE ve NC şivesinde ve NW Kaz.'da bülek yaşıyor. Moğ. kelime beleg (Kow. 1115, Haltod 282) alıntı bir kelimedir ve bazı NE şekilleri Moğolca'dan geri alıntı olabilir. Uyğ. VIII,

⁵² Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 129.

⁵³ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş 1*, Ankara 1991, s. 269.

⁵⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş 6*, Ankara 1991, s. 300.

⁵⁵ Bahaeddin Ögel, *age.*, s. 301.

⁵⁶ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 338.

Hak. XI, Çağ. XV, Osm. XIV-XVI beleg 'hediye', XVI'dan sonra kaydedilmemiş."

Kaş. armağan; konuğun hısımlarına getirdiği armağan, bir yerden başka yere gönderilen armağan.

AH hediye

SN hediye, armağan

ETT hediye, bahşış

TS hediye, armağan

b o ğ ı m : *boğ-*'dan türemiş isim (semantik bağ belirsiz); 'eklem veya oynak; (sap'da vs.) boğum'⁵⁷. Karşımıza ilk defa Kaş.'da 'boğum' anlamıyla çıkıyor. Belli ki kelime temel anlamı olması gereken 'boğma işi' anlamını kaybetmiş ve 'boğum yeri' anlamıyla yaşar olmuştur.

Kaş. boğum

ŞŞÇ parmakların şişkin kısmı, parmak boğumu

b o ğ m a k : Somut isim olarak kullanılıyor. *boğ-*'ın mastar şekli. 'Sıkıca giyilen şey, yaka, tasma düğmesi, gerdanlık' vb. (semantik bağlantı için karşı. İngilizce 'choker') anlamlarına geliyor. Sadece SW Osm.'da yaşıyor ki burada normal olarak *boğum*'la sinonimdir (fakat Sami 316 *boğmak* 'eklem' ve *boğmuk* 'gerdanlık' arasında ayırım yapıyor)⁵⁸. Kelime başlangıçta boyuna konan pek çok şey için kullanılırken anlam alanını daraltmış ve sadece gerdanlık, kolye vb. için kullanılmaya başlanmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminden önce kayıtlı değildir.

Kaş. gerdanlık, gelin gerdanlığı

TS gerdanlık, kolye

b u r ç a k : Bahaeddin Ögel'e⁵⁹ göre kelime başlangıçta, Uygur Türklerinde baklagillerin hepsi için kullanılan bir kelime idi. Daha sonra XI. yy.'da daha çok 'fasulye' için kullanılmaya başlandı. Kelime Clauson'un⁶⁰ da belirttiği gibi *burmak* 'güzel kokmak'tan türemiş 'güzel kokulu şey' anlamında genel bir anlama sahipken, biraz özelleşerek 'baklagiller türünden şeyler' ve ardından biraz daha özelleşerek 'fasulye' ve bazen de 'bezelye' gibi bitkiler için kullanılmıştır. Zamanla mecazî bir anlam kazanmış ve 'dolmuş tanesi, ter tomurcuğu' gibi anlamlara da gelmiştir.

⁵⁷ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 315.

⁵⁸ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 315.

⁵⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş 2*, Ankara 1991, s. 169.

⁶⁰ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 357.

Kelimenin Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımını için Ögel⁶¹ şöyle diyor: “*Burçak* sözünün eski Anadolu terminolojisinde yalnızca “*vicia savita*” için söylendiği de bir gerçek idi.” “Eski Türkçe Üzerine Üç Not” başlıklı yazısında Clauson⁶², daha çok yiyecek isimlerinde kullanılan ekleri sıralarken -çak/-çek’i de veriyor ve bu eki burçak > bur-çak ‘fasulye, nohut’ ile örneklendiriyor. L. Râsonyi⁶³ ise, Tarihte Türklük adlı eserinde Eski Türklerde çiftçilik konusuna değinirken, *burçak* kelimesinin ‘burç = biber-imsi tohum’ anlamına geldiğini söyler.

Anlam ve yapı olarak açıklamağa çalıştığımız bu kelimenin metinleri tararken şu anlamlarda geçtiğini gördük ki bunlar açıklamalarımızı kanıtlar niteliktedir:

EUTS bezelye, burçak

Kaş. burçak

ter taneleri

DK iri ter tanesi

çanak: “*Orjinalinde ‘oyuk, konik nesne’ gibi bir şey; SE Türki’de ‘un değirmeninin ambarı’; NC Kır.’da ‘göz yuvası; keten tohum kabuğu; fasulye kabuğu; mezar yeri’; SW Az.’de, Tkm.’de ‘tahta kap’; Osm.’da ‘toprak kap’da yaşıyor. Hak.XI, Çağ. XV, Oğuz XI.*”⁶⁴

EUTS çanak, kap, ölçü kabı

Kaş. kap kacak (Oğuzca); çanak, tuzluk ve tuzluğa benzer ağaçtan oyulmuş kap

Mar. çanak, kap

ŞŞÇ çanak

çerig: Eski Türkçe döneminde ‘ordu’ anlamında da kullanılan kelimenin, bu anlamının daha sonra yaşamadığını, genellikle ‘asker’ anlamında kullanıldığını görmekteyiz. “*orjinalinde ‘savaş düzeninde tertip edilmiş askeri birlik’, ‘ordu’dan çok daha sınırlı bir anlamda, aslında sü: idi. Fakat sü: kullanım dışı olmağa başladığında daha genel olarak ‘ordu, askeri birlik’ vs. için kullanıldı. Kaş.’nın 3 çer’den türetmesi morfolojik olarak imkansız. Moğ.’da (Haenisch 26) eski bir alıntı kelime; küçük fonetik değişikliklerle bütün modern*

⁶¹ Bahaeddin Ögel, *age.*, s. 169.

⁶² Sir Gerhard Clauson (Çev : Ahmet Leventoğlu), “Eski Türkçe Üzerine Üç Not”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1966*, Ankara 1989, s. 28.

⁶³ L. Râsonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1988, s. 53.

⁶⁴ Leonard Bloomfield, *age.*, s.480.

şivelerde yaşıyor, fakat şimdi bazı SC, NW şivelerinde kullanım dışı. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII (?).⁶⁵

EUTS	asker, çeri, ordu
Kaş.	asker, asker dizisi; ordu
KB	asker, ordu
SN	asker, ordu
KT	ordu
TİKT	ordu

“Az gişi kaldı, ol çeriden kim ol sudan içmedi.” (128b.8)

DK asker

“Tekür çerisin divşirüp meydana geldi, çadır dikdürdi.” (85-8)

ŞŞÇ asker

TS 1. asker 2. savaş

“Yürüdüm çerüden taşra çıktım... Çeri gittikten sonra.....” (TS III 863) (savaş)

eke :: Uygur Türkçesinde ‘abla, abi, büyük kardeş’ gibi anlamlarla kullanılan bu kelimenin anlamını Clauson⁶⁶ “*orjinalinde ‘kendisinden daha yaşlı ve babasından daha küçük yakın bayan akraba’, bu hem ‘küçük hala’ hem de ‘büyük kız kardeş’ sonra sadece ‘büyük kız kardeş’tir*” şeklinde açıklamıştır. Kaş.'da ‘büyük kız kardeş’ anlamıyla geçen kelime daha sonra Eski Anadolu Türkçesinde ‘abi, baba’ anlamıyla yer değiştirmiştir. Yani başlangıçta anlam genişlemesine uğradığını gördüğümüz kelime daha sonra yakın bir anlama geçmiştir. Günümüz şivelerinde de yaygın olarak ‘yaşı büyük, akraba erkekle ilgili bir terim’ olarak kullanılır⁶⁷. Nitekim T. Gülensoy'un⁶⁸ “eke sözünün ETY'nda ve eski Uygur Türkçesinde de ‘abla, büyük kız kardeş; annenin veya babanın büyük veya küçük kız kardeşi’ anlamlarında kullanılmış olması, bu sözün Mançucada da olduğu gibi birkaç anlama geldiğini göstermektedir” şeklindeki cümlesi de kelimenin çok anlamlılığına işaret etmektedir.

⁶⁵ Leonard Bloomfield, *age.*, s.480.

⁶⁶ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 100.

⁶⁷ Kaydarov ve M. Orazov (Çev.: Vahit Türk), *Türklük Bilgisine Giriş*, İstanbul 1999, s. 54.

⁶⁸ Tuncer Gülensoy, “Altay Dillerindeki Akrabalık Adları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1973-1974*, Ankara 1974, s. 295.

Eş kaynaklı gibi görünen *eke*, *ece*, *eçi* kelimelerinin anlam alanlarının da birbirine yakın olduğu açıktır. Bu yakınlığa Tuncer Gülensoy⁶⁹ da değinmektedir: “Eski Türk Yazıtlarında ve Uygur Türkçesinde ‘hala’ karşılığı olarak belli bir isim görülüyorsa da, DLT’de *eçe* ~ *eke* ~ *eze*; Kıpçak: *eke* ‘hala, bibi (Ettuhf.); Çağatay: *ekeşi* ‘büyük kız kardeş’ (Radl.); Yakut ağaş (İd.) (Radl.); Kazan, Kırım: *apa* ‘abla,hala, teyze’ (Radl.); Kırgız: *epe* (İd.) (Radl.); Çuvaş *appa* ‘baba yahut annenin en küçük kız kardeşi’ (Çuv. Sözl. 5) ~ *akka* ‘hala, teyze’ (Çuv. Sözl. 91) sözlerinden, bu adın müşterek bir *apa* ~ *epe* veya *aka* (> *aga*) ~ *eke* şeklinde kullanıldığı görülmektedir.”

G. Doerfer⁷⁰ bu kelimenin belki de ‘daha büyük (genel)’ anlamına sahip olduğunu söylemekte ve Söz Derleme Dergisi’nden aldığı “*eke* ‘yaşlı, ihtiyar; tecrübeli’ (pek çok ağızda)” örneğini vermektedir. Clauson⁷¹, Senglah’da yer alan bu kelimenin Moğ. alıntı kelime *aka/ağa* ‘abi’nin bozulmuşu olduğu yönündeki kayda olumlu yaklaşmakta ve bunun mümkün olabileceğini söylemektedir. E.V. Sevortyan da *eke*’nin *aga* ile olan ilgisine değinerek, bu iki kelimenin de *ak-* ‘toplanmak; yaşlanmak’ fiilinden türediğini belirtir⁷².

Kelime Eski Türkçe döneminde erkek veya kadın için büyük kardeş anlamını taşıırken, Eski Anadolu Türkçesi döneminde daha çok erkek için kullanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla başlangıçta genel bir anlama sahip olan kelime, erkek cins için özelleşmiştir.

EUTS	abla aga: ağabey, büyük kardeş aka: büyük kardeş, ağabey
M	abla
Kaş.	büyük kız kardeş, koca veya karının kendinden büyük kız kardeşi
DK	ağa: ağa, ağabey, baba
ŞŞÇ	ağa: 1. bey 2. ağabey 3. baba 4. harem ağası, hadım “Oturdı yir yirin begler agalar Yir öpüp her biri kıldı dualar” (29725) (bey)

⁶⁹ Tuncer Gülensoy, *age.*, s. 295.

⁷⁰ Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen; II Türkische Elemente*, alif bis ta, Wiesbaden 1965, s. 512.

⁷¹ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 100.

⁷² E.V. Sevortyan, *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov*, Moskova 1974, s. 121-123.

“Ferahzad'a didi kim iy güzel can
Saña aga olurmuş şahmakı İran” (31087) (baba)

“Buyurdular o kara yüzlü aga
İlede sanduğı suya bıraga” (35538) (harem ağası)

TS ağa: 1. ağabey, büyük oğul, büyük erkek kardeş 2. baba, ata 3. efendi, büyük, amir

kaçış: Tek bir kere geçen bir kelime; *kaç-*'tan türemiş isim (birlikte yapılan hareket anlamında)⁷³. İlk anlamı ‘kaçma’ olan kelime, sadece Kaş.'da aşağıdaki anlamla kayıtlıdır ki, bu da kelimenin anlamının daraldığını gösterir.

Kaş. halk arasında uyuşmazlık, döğüş

ka k / k a : k: Anlam daralmasına uğrayan kelimelerden biri de *ka k*'-tır. Başlangıçta kuru olan bütün nesnelere için kullanıldığı Clauson'da⁷⁴ “genel anlamı ‘kuru şey’dir, sık sık şiddetli derecede kuru şey imasıyla. Bütün modern şivelerde yaşıyor, F.'da vs. alıntı kelime. Hak. XI, Çağ. XV.” şeklinde belirtilmektedir ve meyveler için kullanıldığı Kaş.'da kayıtlıdır. Yani kelime, başlangıçta kuru olan bütün nesnelere için kullanılırken, zamanla özelleşmiş ve meyvelerin kurusu için kullanılır olmuştur.

Kaş. erik, kayısı gibi meyvelerin kurusu

kelin (g-): Etimolojik olarak *kel-*'den türemiş isim, ‘aileye gelen kişi’ anlamında; tam olarak ‘küçük erkek kardeşin veya oğlun eşi’ anlamında bir akrabalık terimi. Sadece baba veya kocanın büyük abisi tarafından kullanılıyor, fakat genelden ziyade çoğu kere ‘gelin’ için; aslında bu anlamdaki tek Türkçe asıllı kelime gibi görünüyor⁷⁵.

“kelin. ‘gelin; dünür hâline gelen dişi kişi’ “ anlamını veren Doerfer⁷⁶ kelimenin *kel-* fiilinden türeme olduğunu kabul ederken tü. *kelin*'le tu. kelime arasında Collinder'in bağlantı kurma çabasını reddetmektedir. Hasan Eren⁷⁷, Nemeth ve Pokrovskaya gibi bilim adamlarının da kelimenin *kel-*'den -n eki ile türemiş bir isim olduğu görüşüne katıldığını belirterek, kendisi de bu görüşte olduğunu söylemekte ve kelimenin anlamlarını

⁷³ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 593.

⁷⁴ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 608.

⁷⁵ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 719.

⁷⁶ Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen; Türkische Elemente III*, jim bis kaf, Wiesbaden 1967, s. 1700.

⁷⁷ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, s. 152.

şöyle vermektedir: 1. ‘evlenmek için hazırlanmış kız veya yeni evlenmiş kadın’; 2. ‘bir kimsenin oğlunun karısı’.

EUTS gelin

Kaş. gelin

k é y i k: Kelimedeki anlam daralması olayına Clauson⁷⁸ açıklık getirmiştir: “Orjinalinde herhangi bir ‘yabani dört ayaklı av hayvanı’ için genel terim; bundan spesifik olarak yabani hayvanlar, geyik, yabani keçi vs. için isim olarak ve ‘yabani, evcilleşmemiş’ vs. için sıfat olarak kullanılıyor. Dolayısıyla sık sık bazı metinlerde tam anlamı tespit etmek zor. Bütün modern şivelerde yaşıyor; NW Kumyk’da giyik; SW Osm. geyik, fakat Tkm.’de keyik. Modern şivelerde ilk hecede -e- ve -i- arasındaki tercih orijinal -é-’yi doğruluyor, ki Kır.’daki imlâdır. *Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ.XV, Hwar. XIII (?), Osm. XIV ve XV geyik ‘yabani dört ayaklı hayvan’ pek çok metinde.”*

Taradığımız metin ve metin indekslerinde de genelden özele doğru gerçekleşen bu anlam gelişmesi kendisini göstermektedir.

EUTS 1. geyik 2. vahşi hayvan

Kaş. geyik; yaban hayvanı; aslında yabani olan her şey, eti yenen hayvanlardan ceylan, sığın, dağ keçisi gibi hayvanlar; yabani (vahşi) –evcil (ehli) karşıtı-; av hayvanı ve av.

KB geyik

DK geyik, dağ keçisi

TS yırtıcı olmayan dört ayaklı hayvan

o ğ u l: Anlam daralması olayının tipik örneklerinden biri *oğul* kelimesidir. Akralalık isimlerinin çok yaygın olduğu Türkçede, bu kelimeler içerisinde en fazla kullanılanlardan biri de *oğul*’dur. Kelime kullanım oranının genişliği ölçüsünde de anlam olaylarının etkisi altında kalmıştır. Eldeki kaynakların açık bir şekilde ortaya koyduğu gibi kelime başlangıçta kız, erkek her iki cins çocuk için de kullanılmıştır. Kaş. ve KB’de de kelime ‘oğul, çocuk’ anlamlarında geçmektedir. Yani 11. yüzyılda hâlâ anlam genişliğini korumuştur. Yaptığımız metin, dizin ve sözlük taramalarında gördük ki kelime ilk defa 13. yy.’da ‘erkek çocuk’ anlamıyla kayıtlıdır. Geçtiği kaynak da *İbn-i Mühennâ Lugatı*’dır. 14. yy.’a ait olan *Nazmü’l-Hilâfiyyat Tercümesi* isimli Eski Anadolu Türkçesi metninde de kelime ‘erkek çocuk’ anlamıyla geçmektedir. Yine bu metinde ve Şerîfi Şehnâme

⁷⁸ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 755.

Çevirisi'nde kelimenin 'hayvan yavrusu' anlamıyla da geçmesi gösteriyor ki kelime bu anlam daralması olayından sonra bir de anlam genişlemesi olayını geçirmiştir. *Oğul* kelimesi ile ilgili olarak Clauson'un⁷⁹ yaptığı açıklama şöyledir: “Çocuk, evlat, orjinalinde her iki cinsiyet için de, fakat kuvvetli bir ifadeyle ‘erkek çocuk’; tek başına ‘erkek evlat’; fakat ‘kız’ değil; çoğulu ‘erkek ve kız çocuklar’ anlamına gelebilir, fakat oğul kız daha normal bir ifade olabilir. -n ile çoğul olan, oldukça az Türkçe kelimedendir. Dolayısıyla oğla:n orjinalinde çoğul idi. Fakat bu, sonra unutuldu ve oğul ‘erkek evlat’ ve oğla:n ‘erkek çocuk/oğlan/delikanlı’ ve sonra ‘hizmetçi, uşak’ veya ‘badigard/koruma’ (Almanca Uhlan’ın kökeni) anlamına gelmeye başladı; bu değişimlerin zamanlaması henüz tespit edilmedi. Her iki kelime de çeşitli fonetik değişikliklerle bütün modern şivelerde yaşıyor. Türkü oğul Uyg., Hak. Oğul, Çağ. oğul; oğlan, Hwar. XIII (?) oğul, Tkm. oğul, oğlan, Osm. XIV oğul; oğlan.”

K. Grönbech⁸⁰, beraberliklerin -lar’lı olmadıkları zaman teklik olarak anlaşılabilirliğini, teklikten sapan bir anlam ile bugüne kadar kendilerini başlı başına kelimeler olarak ortaya koyabildiklerini belirtmekte ve *oglan* kelimesinin anlamını buna göre şöyle açıklamaktadır: “*oglan* evin reisinin bütün oğullarını, yerine göre de muhtemelen, evin evlenmemiş genç adamlarını gösteriyordu. Bundan dolayı, kelime, teklik olarak ele alınırsa ‘erkek çocuk, genç’ anlamına gelirdi”.

Yeni Farsça'da Türkçe ve Moğolca Unsurlar isimli eserinde Doerfer⁸¹, *oglan* ve *ogul* kelimelerini ayrı ayrı maddelemiş ve *oglan* kelimesinin anlamı ile ilgili olarak şu açıklamayı yapmıştır: “*oglan*. ‘prens’, sık sık ‘çoğlanı, hizmetkar’ ile birleştirilmiş ~ tü. *oglan* ‘oğlan’, özel olarak ‘prens’, ‘hizmetkâr’.... Tü. unvan *oglan* muhtemelen mo. kübegün'den alıntı, ki ‘oğlan’, özel anlamda ‘han oğlu, prens’ ile aynı anlamda.... Moğol hiyerarşisinde *prens*, Han’la bey arasında orta bir mevkededir... Osm.’da *oglan* ‘saraya mensup daha alçak derecedeki memur’ gibi bir anlamda idi.”

Daha sonra *ogul* maddesinde “*ogul* terimi Cengiz Han neslinden gelen *prensler* için de kullanılmıştır. Bu kelime Ar. kaynaklarda ve Harezmi-İran’da ortaya çıkıyor.” diyen Doerfer⁸², Krejnoviç, Bang, Bernstam, Kononov, Ramstedt’in kelimeyle ilgili etimolojilerine yer vermiş ve hepsini reddet-

⁷⁹ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 83-84.

⁸⁰ K. Grönbech, *Türkçenin Yapısı*, Ankara 1995, s. 57.

⁸¹ Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen; II Türkische Elemente*, alif bis ta, Wiesbaden 1965, s. 498.

⁸² Gerhard Doerfer, *age.*, s. 502.

miş. Bu etimolojiler içinde dikkat çekici olanlar Bang'ın, kelimenin önce *o-*'dan sonra da *u-* 'muktedir olmak'tan *-gul* eki ile türediği iddiası ve Kononov'un 'anne' anlamındaki *og/ög* kelimesine *-ul* küçültme eki eklenecek olduğu iddiasıdır. 1968 Belleten'inde çıkan "İsimlerin ve Sıfatların Küçültme Şekilleri ve Söz Yapımı" adlı yazısında Kononov⁸³ şöyle demektedir: "Çok ihtimal vardır ki *oğul* kelimesi de *ög* kelimesinden türemiştir: *oğ+ul* (*-l* küçültme ekidir) **küçük anne*' > 'erkek çocuk' "

Doerfer'in değindiği 'Cengiz Han neslinden gelen prens' anlamıyla *oğlan* kelimesi, Toktamış yarlığında, Temir Kutluk yarlığında ve Kırım hanlarından Hacı Girey Han Tarhanlık yarlığında geçmektedir. Bu lâkap Cengiz Han neslinden gelen, fakat tahta çıkma hakkı olmayan prensler için kullanılmıştır. Osmanlı Devletinde ise tam tersine hükümdarın ve hanedan mensuplarının hizmetinde bulunan, sarayda hizmet eden genç erkek ve kız hizmetkârlar için kullanılmıştır⁸⁴.

Kelimenin yapısı ile ilgili olarak Necmettin Hacıeminoğlu⁸⁵ ve Saadet Çağatay⁸⁶ benzer görüşleri paylaşmaktadır. Necmettin Hacıeminoğlu, bu kelimenin 'boy' anlamındaki *ok* isminden *-u-* ile yapılmış *oku-* fiilinden türetildiği kanaatindedir. Saadet Çağatay da bu kelimeyle ilgili bir yazısında paralel görüşler dile getirmektedir: "Çocuk için her yerde ve her zaman kullanılan en işlek sözcük olan *ogul* eskiden her iki cins (kız ve erkek çocuk) için kullanılabildiği hâlde, yeni devirde özellikle erkek çocuk için ayrılmıştır... Anadolu yazı dilinde, Eski Osmanlıca metinlerde de *ogul*, *oglan* büyük yer tutar. Tarama Sözl. V'te *oglan* 'erkek veya kız evlat, her iki cins' ve bir çok birleşik deyim de vardır: ... Eğer *elif a* okunacak olursa, *aktık*, *akdık* 'son', *aktık bala* Kıpçak ağızlarında 'son çocuk, geride kalan çocuk', yani 'ahfad'dır. Tarama sözlüğünde olduğu gibi *ok* okunmak istenirse dahi, *ok* 'nesil, kabile' -*duk* ise (-*duruk* eki gibi), *addan ad* yapan bir ek olarak anlaşılabilir. ... Eski dilimizde (Yazıtlar ve Eski Uyg.) *ok* 'nesil, soy, boy, kabile teşkilatı' anlamındadır. Orhon yazıtlarında idi oksuz Kök Türk "kabilelere bölünmeyen Kök Türkler" deyişi geçer, yine bu yazıtlarda *on ok* bodun "on boy" "Batı Türkleri"ni anlatmaktadır. Bugün *uk* "aile, soy, nesil, boy" anlamında yalnız Altay lehçelerinde yaşamaktadır. ... Eski Uygurcadaki *oguş* "kabile, boy" da herhalde bu sözcükle ilgilidir."

⁸³ A. N. Kononov, "İsimlerin ve Sıfatların Küçültme Şekilleri ve Söz Yapımı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1968, Ankara 1989, s. 87.

⁸⁴ A. Melek Özyetkin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Ankara 1995, s. 167.

⁸⁵ Necmettin Hacıeminoğlu, "Eski Türkçenin Gramer Yapısı ve Örnek Olarak Fiilden İsim Yapan -l Eki", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1990, Ankara 1994, s. 75.

⁸⁶ Saadet Çağatay, *age.*, s. 6-7.

Ahmet Caferoğlu'nun kelimeyle ilgili açıklamaları dikkat çekicidir. Caferoğlu⁸⁷ *oğul*, *oğlan* ve *oğlak* kelimeleri arasındaki ilgiyi şöyle açıklamaktadır: “Eski Türkçe devresinde *oğul* bugünkü anlamda kullanıldığı hâlde *-kan*'la beraber ‘oğul’ yanında bir de *oglan* kız gibi ‘evlad’ı ve sili *oglan* ‘genç kız’ı tekeline almıştır. Buradaki *-n*, Hasan Eren'in haklı olarak *ogul* > *ogulan* > *oğlak*'ta görmek istediği küçültme *-k* ekinin diğer bir eşi olsa gerektir Bir kökten geldiğine şüphe edilemeyecek olan *ogul*, *oglan*, *oğlak* kelime ailesi, ilk aşamasında, herhalde cins ayırt etmeden, ‘kuşak, nesil’ ve genellikle ‘evlat’ anlamı yükünü taşımış, daha sonraki yerleşik kültür devresinde, toplum anlayışının kendine yakıştırdığı kavrama doğru kaymıştır. Hatta *ogul* yalnız başına *kız*'ın bir karşılığı olarak da, semantik yönden ortak bir devre yaşamıştır. Ve akrabalığın antonimik bir deyim olmak üzere, her ikisi de birbirinin ayrılmaz parçaları olmuşlardır. Bugün olduğu gibi her ikisi de ‘evlad’ın karşılığıdır.”

Kelimenin anlam yönünden geçirdiği aşamaları *kişi* kelimesi ile birleştiren Caferoğlu⁸⁸, aynı yazısında sözlerine şöyle devam etmektedir: “Semantik yönden geçirdiği anlam türleri tıpkı *kişi* kelimesinin tuttuğu yol üzerinde yürümüştür. Bilindiği üzere *kişi* ve *ogul*, daha ilk Orhun devleti töresinde ‘insan, kuşak, nesil, yaratık’ anlamlarında olup, cins ayrıklığına uğramamıştır. Erkek ve kadın cinslerine ayrılışları daha sonraki çağlara bağlı kalmıştır. Nitekim Uygurlarda *kişi* ‘kadın’ anlamını alınca *ogul* da ‘küçük anne, kuşak’ anlamına doğru kaymıştır. O kadar ki Orhun devri yazıtlarında kadın ve erkek cinsten müşterek olan ‘kuşak, nesil’ anlamı, özel sıfatlarla belirtilmeğe çalışılmıştır: *urı-ogul* ‘oğul’, *kız-ogul*, *kız-oglan* ‘kız çocuğu’ gibi... Daha sonra *kişi* ‘kadın’lıktan çıkınca, *ogul* da aynı anlam sınırları dışına çıkarak, birincisi ‘adam, erkek’ manasını almış, ikincisi de ‘oğul, erkek çocuğu, erkek kuşağı’ gibi anlamlara bürünmüştür. Hatta Uygurlarda ‘erkek adı’ derecesine dahi yükselmiştir. Böylece *ogul* kelimesi, türlü anlam aşamaları sonucunda tıpkı *kişi* gibi bir ‘tangrı, ilah’ temsilcisi olarak yüzyıllar inancını yaşatmıştır.”

Taradığımız metin, dizin ve sözlüklerde kelime şu anlamlarda geçmektedir:

ETG	<i>oğul</i> , çocuk; şahıs adı
	<i>oğlan</i> : çocuk, <i>oğul</i> , <i>oğlan</i>
EUTS	<i>oğul</i> : <i>oğul</i>
	<i>oğlan</i> : 1. genç adam 2. <i>oğlan</i> , çocuk

⁸⁷ Ahmet Caferoğlu, “Filolojide İnsan ve Hayvan Soybirliği”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1968, Ankara 1989, s. 7-8.

⁸⁸ Ahmet Caferoğlu, *age.*, s. 8-9.

Kaş.	oğul: oğul, çocuk oğlan: oğlan, oğul; çocuk, çocuklar
KB	oğul/oğlan: oğul, oğlan, çocuk, genç “çıkardı atası bitigin ogul iligke ötündi kör akru amul” (1556) (çocuk)
İML	1. nesil, evlat 2. erkek çocuk
NHT	oğlan: evlat; erkek çocuk; hayvan yavrusu “...bu oğlan mec□siniñ oğlıdur, dakı kızınıñ oğlıdur...” (132a/15)
SN	1. oğul, erkek evlat 2. çocuk, genç delikanlı “Didi ger benüm oğlanum olmaya Nice t□c ü taht ayruga kalmaya” (390) (oğul, erkek ev- lat) “Hiç oğlan olup oynamazdı oyun Ya karnı acup gözlemezdi öyin” (5208) (çocuk, genç delikanlı)
KG	1. oğul, erkek çocuğu 2. çocuk, evlat, bebek 3. genç, ergenlik ça- ğına girmiş erkek çocuğu, delikanlı
KT	1. oğul, erkek çocuk 2. küçük çocuk 3. çocuk, evlat 4. genç, bülüğ çağına yaklaşmış çocuk 5. oğul; evlatlık 6. döl yatağı , rahim
DK	oğlan, çocuk (oğlan veya kız)
MM	ogul, erkek evlat; yaşlı kişilerce genç erkeklere hitap et- mek için kullanılan söz “Didi ogul o şâh-i cânâne Yüz sürur bendesi o sultâna” (3297)
ŞŞÇ	ogul: 1. erkek çocuk, oğul, evlat 2. hayvan yavrusu oğlan: 1. i. Erkek çocuk 2. kız ya da erkek çocuk, evlat 3. delikanlı, genç 4. hayvan yavrusu
TS	oğul: 1. erkek evlat 2. yavru oğlan: 1. (erkek olsun, kız olsun) evlat 2. erkek çocuk, yavru

örğüç: Kelimedeki anlam daralması olayına sadece Clauson'da⁸⁹ işa-
ret edilmektedir. Clauson kelimenin asıl anlamının ‘yükselen veya çıkıntı

⁸⁹ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 223.

olan şey' olması gerektiğini bundan hareketle özel olarak 'deve hörgücü' için kullanıldığını söylemektedir.

TS hörgüç

örtgü:n: ört-'den türemiş somut isim; etimolojik olarak 'örtülmüş şey', pratikte 'otluk' vb. NW Kar'de ve SW XX Anat.'da yaşıyor⁹⁰.

Kaş. samanı ayrılmış saman, çeç

sü: : Başlangıçta genel olarak 'ordu' anlamına gelen bu kelime, Eski Anadolu Türkçesinin ortalarından itibaren 'asker' anlamını ifade etmeğe başlamıştır. Kelime hakkında Clauson'da⁹¹ ayrıntılı açıklama yapılmıştır: *"'ordu'. TT X, p. 19, note 206'da ileri sürülen teori, bunun şö: transkribe edilmesi gerektiği ve Çince'den shou 'avlanmak' (Giles 10, 013) alıntı kelime olarak alınması gerektiği şeklindedir. Bu kesinlikle savunulamaz, çünkü s-'li imlâ Ar. yazılı metinlerde geneldir. Kelime tek başına XV'lerden daha sonra izlenemiyor, fakat sü: başı: olarak alınmış ve 'su (yani sulama) amiri' için kullanılmış, Orta Doğu'da büyük önemi olan bir rütbe, bk. mes. SW Osm. su başı Sami 835, Red. 1188. Bu yanlış anlama gösteriyor ki ünlü -ü: idi. Fakat bu kesin değil. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Osm. XIV-XVI sü 'ordu' pek çok metinde; sü başı, burada su başı deniyor, su ile XV'den bu yana (belki daha sonra MS.) bazı metinlerde geçiyor, bütün dönemlerde var olan bir kelime; en eski dönemde unvan açıkça askerî idi ve bu XVIII'e kadar devam etti, fakat sivil görevlere aktarımı XVI'dan bu yana sözlüklerde ima ediliyor."*

ETG ordu

EUTS ordu, asker

Kaş. asker

KB asker, ordu

SN asker

TS 1. asker, çeri, leşker 2. güç, kuvvet

sü:çig (sü:cig): "süç:-'den türemiş isim; 'tatlı; tatlı madde', mes. 'şarap'. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ.XV, Hwar. XIV, Osm. XIV süci, bazen sücü, 'şarap'; bütün dönemlerde yaygın: XVIII süci Rumi'de 'şarap' San."⁹²

⁹⁰ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 206.

⁹¹ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 781.

⁹² Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 796-797.

Eski Türkçede ‘tatlı’ kavramı için *tatlıg* ve *süçig* olmak üzere iki sıfat bulunduğunu söyleyen D. Aksan⁹³, bu kelimelerin Eski Türkçenin belgelerinde belirli bir anlam gelişmesi ve deyim aktarması eğilimiyle, soyut kavramlar için de kullanıldığına dikkat çekmiştir. *Süçig* kelimesinin kökeninin belli olmadığını belirten Aksan, kökeni ne olursa olsun, kelimenin *tatlı*’dan başka bir kökten, başka bir yoldan aynı kavramı yansıtır duruma gelmiş olduğunu; onunla eş değerli ve eş anlamlı olduğunu söylemektedir. Aynı dilin başlangıçta tek bir kavram için iki ayrı öge kullanması olanak dışında olduğuna göre iki ayrı öge, belirli bir anlam gelişmesi evresini geçirdikten sonra eş değer duruma gelmiş olacaktırlar.

Bundan ortaya çıkmaktadır ki Eski Türkçe döneminde tek bir kavramı ifade etmek için iki ayrı kelime kullanılmıştır. Dilin başlangıcında böyle bir şey mümkün olamayacağına göre, bu iki kelime belirli bir anlam gelişmesini geride bırakarak zamanla eş anlamlı duruma gelmiştir.

OA tatlı, lezzetli

“Tabgaç bodun sabı süçig agısı yımşak ermiş. Süçig sabın yımşak agın arıp irak bodunug ança yagutır ermiş.” (BKA.KC: 4)

EUTS 1. tatlı, şarap 2. tatlı, lezzetli

Kaş. tatlı; içilecek şey, şarap

KB tatlı, içilecek şey, şurup

ŞKM şarap, içki, düşkünlük

ŞŞÇ içki, şarap

TS 1. şarap 2. içki içme

t a m ğ a : k (d -): (doğal hareket anlamında) *tam*-’dan türemiş isim; asıl anlamı ‘sürekli damlayan’, fakat pratikte ‘boğaz’ veya belki daha kesin olarak ‘yumuşak damak’. Pratikte *boğuz*’la sinonim. Bazen ‘nehirin ağzı’ ve ‘yemek’ gibi genişlemiş anlamlar pek çok modern şivede yaşıyor⁹⁴. Clauson’un bu açıklamaları ışığında kelimenin anlamında bir daralma meydana geldiği anlaşılıyor. Günümüz şivelerinde, deyim aktarması yoluyla kazandığı anlaşılabilir anlamlarla bir genişleme de yaşamıştır.

⁹³ Doğan Aksan, “Eşanlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Eskiliğinin Saptanmasında Eşanlamlılardan Yararlanma”, *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler 1972’den Ayırbaşım*, Ankara 1975, s. 539.

⁹⁴ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 505.

ETG	boğaz, damak
EUTS	tamak: damak, gırtlak, boğaz
Kaş.	boğaz, damak (Türklerce) Bk. Tamak (Oğuz, Kıpçak ve Uyanlarca)
TS	damak

teñiz (d-): Aşağıda Clauson'un⁹⁵ da açıklamalarında görüleceği üzere kelime başlangıçta 'büyük su' gibi genel bir anlama sahipken sonradan 'deniz' anlamıyla yaygınlaşıyor. "İlk olarak gerçekten talu:y'un yerini aldığı XI'dedir, ki bu tarihte gözden kaybolmuş. Fakat Macarca tenger 'deniz, okyanus'un ödünç alındığı L/R şivelerinde yaşamış olacak kadar eski. Orjinalinde muhtemelen herhangi bir 'büyük deniz', statik, bir göl gibi veya hareketli, büyük nehir gibi. Daha sonra özel olarak ve sonunda yaygın olarak 'deniz'. Doğal olarak bunu tercüme etmekte kullanılan Ar. al-bahr eşit şekilde belirsiz olduğu için anlamın tam gelişimini takip etmek imkansız ve teñiz ile kö:l arasındaki tam farklılığı tespit etmek zor. İkincisinin daha dar bir anlama sahipmiş gibi görünmesi dışında. Sadece deniz bütün modern şivelerde yaşıyor, talay'ı Moğ.'dan geri alarak kullanan bazı NE şiveleri dışında bu anlamda kullanılıyor. SW Az.'de deniz; Osm., Tkm.'de deniz. Hak.XI, Çağ. XV, Hıwar. XIII, Osm. XIV."

Kelimenin genel anlamına Hasan Eren'in⁹⁶ etimoloji sözlüğünde de değinilmekte ve şöyle denmektedir: "deniz 'yer kabuğunun çukur bölümlerini kaplayan tuzlu su kütlesi'... Orta Türkçeden başlayarak kullanılır (teñiz)... Eski bir açıklamaya göre, Türkçe teñ 'eşit' kökünden -(i)z ekiyle yapılmıştır. Bu açıklamanın daha köklü olarak gözden geçirilmesi gerekir. Buna karşılık Orta Türkçede 'göl, bataklık' olarak kullanılan teñ köküyle teñiz (>deñiz) arasında da derin bir benzerlik göze çarpıyor."

Taradığımız metinlerde kelime yaygın olarak 'deniz' anlamıyla geçmektedir.

Kaş.	deniz
DK	deniz
TS	deniz

tolğa:ğ (d-): tolğa:-'dan türemiş isim; asıl anl. 'bükme, bükülmüş şey' vs.; Kaş. üç anlam veriyor; üçüncüde 'kar fırtınası' talğa:ğ vokallendirilmiş; bu anlam başka yerlerde bulunmuyor, fakat 'dönen şey'

⁹⁵ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 527.

⁹⁶ Hasan Eren, *age.*, s. 108.

anlamında aynı kelime olabilir. Uyğ. kelimenin -k ile türemiş paralel bir isim olması muhtemel⁹⁷.

ETG	sancı, keder
EUTS	hastalık, eziyet, ızdırap; sıkıntı, keder, sancı
Kaş.	kadın küpesi sıkıntı, kulunç ve iç ağrısı talğaç: insanı öldürecek derecede şiddetli tipi

topra:k: *topra*:- ‘kurumak’tan türemiş isim. Kaş.'da kayıtlı olan *topra*- ‘kurumak’ fiili ve türemiş şekilleri *topraş*-, *toprat*- göstermektedir ki kelime ‘kuru şey’ temel anlamıyla *topra*- fiilinden türemiş bir isimdir. Kelimenin *topra*-'tan türediği Räsänen'de de kayıtlıdır⁹⁸. Bu genel anlamdan hareketle kelime özelleşmeye uğramıştır. Ancak daha sonra anlam alanını genişletmiş ve ‘toprak’ anlamının üzerine ‘yer, zemin; yurt, memleket’ gibi anlamları kazanmıştır. B. Ögel⁹⁹, *toprak*’ın anlam alanına, yer kavramı ile bir karşılaştırma yaparak şöyle yer verir: Türklere göre *yer*, oturduğumuz ve bastığımız toprak parçasından başlayarak bütün dünyayı içine alan, iyi ve ölümlü olan tarafları ile düşünülen, bu dünyanın bölünmez, elle tutulmaz bir parçası ve bastığımız, üzerinde durduğumuz bir yer iken, toprak dünyayı baştan başa saran elle tutulur bir şeydir. Yani, *yer* manevî bir kavram alanına, *toprak* ise maddî bir kavram alanına sahiptir.

EUTS	toprak
Kaş.	toprak topra-: kurumak topraş-: kuruyup tozlaşmak, toz olayazmak toprat-: -hayvan- yeri kurutasiya dek otunu yemek
ŞŞÇ	1. toprak 2. yer, zemin
TS	yurt, il, memleket “Anın aslı vü toprağı Rum idi Hüner cümlesi ana ma’lum idi” (TS V 3826)

⁹⁷ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 496.

⁹⁸ Martti Räsänen, *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*, Helsinki 1969, s. 489b.

⁹⁹ Bahaeddin Ögel, *age.*, s. 93.

t ö k ü k (d -): *tök-*'den türemiş isim/sıfat; asıl anlamı 'dökülmüş'. SW TC'de dökük (ve dökük saçık) (saç için vb.) 'salık bir şekilde omuzlara salınan' yaşıyor¹⁰⁰.

EUTS libation; ilahların şerefine yere içki dökme

y a d ı m : *ya:d-*'tan türemiş isim; asıl anlamı 'tek bir yayma hareketi', pratikte 'kilim, halı'. Açıkça SW Osm.'da *cacım* 'kaba tüylü halı çeşidi' Red.; XX Anat.'da *cecim/cicim*; fakat bu kelime başka bazı teşhis edilmemiş Türk şivelerinden alınmış olmalı¹⁰¹.

Kaş. döşek, yaygı, sergi

KB yayım, döşek

y a ğ ı ş : *yağ-*'dan türemiş isim. Clauson¹⁰² asıl anlamının 'beraber akma/yağma' şeklinde genel bir anlam olduğunu ve orjinalinde oldukça özel olarak tanrıya 'bir şarap hediyesi'; daha sonra, daha özel olarak İslâmiyet çevresinde yaygın olarak 'sağanak' anlamında, genellikle yağmur için kullanıldığını kaydetmektedir. Bu açıklamaları dikkate aldığımızda kelimedeki bir anlam daralması gerçekleştiği sonucuna varabiliriz.

ETG kurban, kurban aşısı

EUTS kurban

Kaş. putlara kesilen kurban

TS yağmur

y a r ğ u : : Kelime için Clauson'da¹⁰³ "*yar-*'dan türemiş isim (araç ismi); asıl anlamı 'yarmak için araç'. Fakat normalde 'kanunî mahkeme' (yani yarma olayları ve gerçeği keşfetmek için araç). Bundan bazen 'dava' veya 'kanunî karar'." şeklinde yapılan açıklama bir anlam daralması veya özelleşmeye işaret etmektedir.

EUTS karar, hüküm

SN mahkeme, hüküm

TS 1. hüküm, muhakeme 2. dava, kaziyeye 3. yasak

Bütün bu tartışmalar ve tartışmalara dayalı örneklendirmeler sonucunda görüleceği üzere *anlam daralması* ve *özelleşme* birbirine yakın anlam olayları olmakla birlikte aralarında bazı ayrılıklar da bulunmaktadır. Bu

¹⁰⁰ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 480.

¹⁰¹ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 891.

¹⁰² Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 908.

¹⁰³ Sir Gerhard Clauson, *age.*, s. 963.

yüzden *özelleşmenin anlam daralması*nın bir alt dalı olarak düşünülmesi, ancak kendisine has özellikleri dikkate alınarak ayrı bir şekilde tanımlanması ve örneklerinin ayrıca gruplandırılması doğru olacaktır. Aksi takdirde aynı anlam olayını ifade eden iki farklı dil bilimi terimiyle karşı karşıya olduğumuz ortaya çıkar ki, dilcilikte bugün en büyük sorunlarımızdan biri olan terim kargaşasının bir başka örneğini yaratmaktan ve zihinleri bulandırmaktan ileriye geçemeyiz. Kısacası *anlam daralması*nın “kelimenin anlam alanının daralması, daha sınırlı bir kapsam içermeğe başlaması” şeklinde ve *özelleşmenin* de, anlam biliminin değil ad biliminin bir konusu olan özel adlara has bir anlam olayı olmaktan çıkartılıp, “parçabütün ilişkisi içinde anlamlı bir birimin içeriğinin daha dar bir kapsama geçmesi” şeklinde tanımlanmasının, aralarındaki ilişkinin de ayrıca belirtilmesinin uygun olacağı kanaatindeyiz.

KISALTMALAR CETVELİ

- DK ERGİN, Muharrem (1991a), *Dede Korkut Kitabı II (İndeks-Gramer)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- DK — (1994), *Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ETG GABAIN, A. Von, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev: Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- EUTS CAFEROĞLU, Ahmet (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi, İstanbul .
- GT ÖZKAN, Mustafa (1993), *Mahmud B. Manyas Gülistan Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- H AYAN, Hüseyin (1979), *Şeyhoğlu Mustafa Hurşid-Nâme (Hurşid ü Ferahşad) İnceleme- Metin-Sözlük-Konu Dizini*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- İKP HAMILTON, James Russel (1998), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (Çev: Vedat KÖKEN), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- İML TAYMAS, Abdullah Battal (1988), *İbn-i Mühenna Lugati*, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara.
- Kaş. ATALAY, Besim (1985), *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi I, II, III*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kaş. — (1986), *Divanü Lügat-it Türk Dizini “Endeksi” IV*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- KB ARAT, Reşit Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- KB — (1991a), *Kutadgu Bilig I Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara
- KB — (1991b), *Kutadgu Bilig II Çeviri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KG AKKUŞ, Muzaffer (1995), *Kitab-ı Gunya*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KT TOPALOĞLU, Ahmet (1978), *Muhammed Bin Hamza “Satır Arası” Kur’ân Tercümesi II. Cilt (Sözlük)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- M TEKİN, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II, Maytrısimit*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- MM ERSOYLU, İ. Halil (2001), *Lokmanî Dede, Menâkıb-ı Mevlâna*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- NHT BİLGİN, Azmi (1996), *Nazmü'l-Hilâfıyyat Tercümesi (Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- OA ERGİN, Muharrem (1991), *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- SN DİLÇİN, Cem (1991), *Mesut Bin Ahmed, Süheyl ü Nevbahar (İnceleme-Metin-Sözlük)*, AKM Yayınları, Ankara.
- ŞŞÇ KÜLTÜRAL, Z. ve L.BEYRELİ (1999) *Şerîfî Şehnâme Çevirisi (Giriş-Metin-Sözlük)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TİKT YELTEN, Muhammed (1997), *Şirvanlı Mahmud Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi (IV.Cilt, 1. Kısım) (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TS DİLÇİN, Cem (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TS TÜRK DİL KURUMU (1963), *Tarama Sözlüğü I-VIII (1963-1977)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

KAYNAKLAR

- AHANOV, K. (1993), *Til Biliminin Negizleri*, “Sanat” Baspası, Almatı.
- AKSAN, Doğan (1975), “Eşanlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Eski-
liğinin Saptanmasında Eşanlamlılardan Yararlanma”, *I. Türk
Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler 1972'den Ayırbaşım*,
Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- (1978), *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle)*, Ankara
Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- (1999), *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, En-
gin Yayınları, Ankara.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1986), *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Yayın-
ları, Ankara.
- (1987), *Makaleler I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları,
Ankara.
- BLOOMFIELD, Leonard (1933), *Language*, USA.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1972), “Kaşgarlı Mahmut'a Göre Akralalık Ad-
ları”, *Türk Dili Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi*, XXVII, 253, 23-26.
(*Divan ü Lügati't-Türk Özel Sayısı*).
- (1989), “Filolojide İnsan ve Hayvan Soybirliği”, *Türk Dili Araştırma-
ları Yıllığı-Belleten 1968*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1-
15.
- CLAUSON, S.Gerhard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-
Century Turkish*, Oxford Univ. Press, London.
- (1989), “Eski Türkçe Üzerine Üç Not” (Çev: Ahmet Leventoğlu),
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1966, 18-37.
- ÇAĞATAY, Saadet (1978), “Türkçede Çocuk Kavramı”, *Türk Dili Araştır-
maları Yıllığı-Belleten 1977*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara,
1-16.
- DOERFER, Gerhard (1963), *Türkische und Mongolische Elemente im
Neupersischen; I Mongolische Elemente*, Wiesbaden.
- (1965), *II Türkische Elemente*, alif bis ta, Wiesbaden.
- (1967), *III ditto jim bis kaf*, Wiesbaden.
- DONUK, Abdülkadir (1988), *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve
Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.

- EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bulak Neşriyat, Ankara.
- GRÖNBECH, K. (1995), *Türkçenin Yapısı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GUIRAUD, Pierre (1984), *Anlambilim*, Kuzey Yayınları, Ankara.
- GÜLENSOY, Tuncer (1974), “Altay Dillerindeki Akrabalık Adları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1973-1974*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 283-318.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1994), “Eski Türkçenin Gramer Yapısı ve Örnek Olarak Fiilden İsim Yapan -I Eki”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1990*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 65-80.
- HATİBOĞLU, Vecihe (1982), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- KARAAĞAÇ, Günay (1993), “Dil, Ağız ve Kulak İle İlgili Kelimelerimiz”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VII*, 8-113.
- (1996), “Eş Yazınlık, Eş Seslilik ve Çok Anlamlılık”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VIII*, 31-55.
- (2001), “Özel Ad Bilgisi”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 593, 520-525.
- KAYDAROV, A. T. ve M. ORAZOV (1999), *Türklük Bilgisine Giriş* (Çev: Vahit Türk), Birleşik Yayınları, İstanbul.
- KONONOV, A.N. (1989), “İsimlerin ve Sıfatların Küçültme Şekilleri ve Söz Yapımı”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1968*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 81-88.
- KORKMAZ, Zeynep (1992), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1987), *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖGEL, Bahaeddin (1991a), *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- (1991b), *Türk Kültür Tarihine Giriş 2*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- (1991c), *Türk Kültür Tarihine Giriş 6*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- (1995), *Türk Mitolojisi II. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- ÖZYETKİN, A. Melek (1995), *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- RADLOFF, W. (1893), *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte* I (1893), II (1899), III (1905), IV (1911), S.Petersburg.
- RÂSONYI, Laszlo (1988), *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- RÄSÄNEN, Martti (1969), *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*, Helsinki.
- SEVORTYAN, E.V. (1974), *Etimoloğeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov*, İzdatelstvo "Navka", Moskova.
- TEZCAN, Semih (1978), "Eski Türkçede buyla ve бага Sanları Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yılığ-Belleten 1977*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 53-69.
- ÜÇÖK, Necip (1947), *Genel Dilbilim (Lengüistik)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- VARDAR, Berke (1982), *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- (1998), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, ABC Kitabevi, İstanbul.

"DISCUSSION ON NAMING OF SEMANTIC RESTRICTION
AND ITS EXAMPLES FROM OLD TURKISH TO OLD ANATOLIAN TURKISH"

Abstract

Semantic restriction is one basic type of semantic changes. There is also specialization, which is another type of semantic changes and is closely concerned with semantic restriction. Each of them must be in harmony with the other semantic changes such as semantic extension and generalization, from opposite point of view. However, both the general theoretical study that is done on types, and researches on semantic history of words have pointed out some problems in descriptions and classifications of these terms. This article tries to enlighten this confusion by giving examples and offers some suggestions for solution.

Keywords

Semantic change, semantic restriction, specialization, Old Turkish, Old Anatolian Turkish.

